

อภิธานมัตถสังคหะ
และคำอธิบาย

ปริเฉทที่ ๔
วิธีสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনীติ
จัดพิมพ์เผยแพร่

อภิธานมัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริเฉทที่ ๔

วิธีสังคหวิภาค

กองทุนธรรมนิธิ
จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๒
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

(สงวนลิขสิทธิ์)

หมายเหตุ : กองทุนธรรมนิธิจัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่ความรู้ด้านพระอภิธรรม ท่านที่ต้องการหนังสือ
จำนวนมาก เพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอน โปรดติดต่อขอรับได้ที่กองทุนธรรมนิธิ
เพื่อการอนุรักษ์พระธรรมวินัย เลขที่ ๓/๕๔๕ ซอยเชียงคำ ๕/๒ ถนนแจ้งวัฒนะ ๑๔
หลักสี่ กรุงเทพฯ ๑๐๒๑๐ โทรศัพท์ ๐๒-๕๗๓-๑๒๙๔

คำนำ

อันว่า ประโยชน์ที่สัตว์โลกต้องการนั้น มี ๓ อย่าง คือ **ทิฏฐธัมมิกัตถะ** - ประโยชน์ในอัตภาพนี้ คือในโลกนี้ นั่นเอง อันได้แก่ ความสุขสบายที่พึงแสวงหา ด้วยทรัพย์ ไม่เป็นคนยากจนไร้ทรัพย์ เป็นต้น ๑ **สัมปรายิกัตถะ** - ประโยชน์ในภายภาคหน้า คือในโลกหน้า เกี่ยวกับการได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ **ปรมัตถะ** - ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ทั้งปวง ๑ พระพุทธเจ้าทรงจำแนกหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แต่ละอย่างไว้ ทรงแนะนำหมวดธรรมเหล่านั้น โปรดสัตว์ผู้มีความสามารถจะรับเอาประโยชน์นั้นๆ สัตว์เหล่านั้น พึงธรรมแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้จักทำเหตุที่ตรงต่อผลอันเป็นประโยชน์ที่ตนต้องการ ก็ย่อมได้รับประโยชน์นั้นๆ ไป ต่อมา แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ธรรมเทศนาเกี่ยวกับหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้ง ๓ นั้น ก็ยังไม่สูญหาย ทว่า มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในปกรณ์ส่วนพระสูตรและพระวินัย นั่นเอง ก็แต่ว่า คำพูดเกี่ยวกับหมวดธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะหมวดที่เกี่ยวกับประโยชน์อย่างยิ่งนั้น สุขุม ลึกซึ้งนัก มักกล่าวพาดพิงถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ถ้าผู้ศึกษา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นผู้ไม่มีโอกาสได้ฟังธรรมที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยจากพระโอษฐ์ ไม่มีความรู้พื้นฐานด้านปรมัตถธรรมมาก่อนแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะเกิดความเข้าใจอันแจ่มแจ้ง ในหมวดธรรมเหล่านั้น เช่นว่า หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ หมวดธาตุ หมวดปฏิจจสมุปปาท เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปรมัตถธรรม เพราะฉะนั้น ก็ควรจะปลูกฝังความรู้ด้านปรมัตถธรรม ๔ ก่อน

ก็แต่ว่า เนื้อหาสาระว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ นี้ มีรายละเอียดชัดเจนอยู่ในปกรณ์พระอภิธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ก็นิพนธ์ปิฎกนั้น ประกอบด้วยปกรณ์ ๗ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน ซึ่งแต่ละปกรณ์ มีเนื้อหาลึกซึ้งและกว้างขวางมาก จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้เริ่มต้นศึกษาจะใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาให้ได้ความรู้ตั้งแต่ต้น เพราะเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พวกเทวดาทั้งหลาย

ในชั้นดาวดึงส์ ซึ่งล้วนเป็นผู้มีความตั้งมั่นดีด้วยสัมมาทิฏฐิ ในคำสอนของพระพุทธเจ้ามาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ วงการปริยัติ โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้ จึงนิยมเริ่มต้นการศึกษาด้วยอาศัยปกรณ์ที่เกิดรุ่นหลัง ที่ชื่อว่า **อภิธรรมมัตถสังคหะ** ก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาปรমัตถธรรม ๔ ไว้เป็นที่สะดวกแก่ผู้เริ่มต้นเป็นอย่างยิ่ง โดยการทำนารวมย่อเอาเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์นั้น มากำหนดแบ่งเนื้อหา จำแนกเป็น ๙ ปริจเฉท (๙ ตอน) แยกปรมัตถธรรมให้ศึกษากันเป็นแต่ละอย่าง ไม่กล่าวปะปนพร้อมๆ กันไป หลายๆ อย่าง เหมือนอย่างที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาเป็นเรื่องๆ ในปริจเฉทหลังๆ จึงได้กล่าวปะปนรวมกันไป เพื่อแสดงถึงการงานร่วมกัน หรือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน แห่งสภาวะธรรมเหล่านั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่สะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย เพราะไม่สับสน ฟันเฟื้อง.

ท่านกำหนดเนื้อหาสาระที่ต้องศึกษาไปตามลำดับ ในปริจเฉททั้ง ๙ ไว้ อย่างนี้ คือ :

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า “จิตตสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๑ คือ จิต มาจำแนกแสดงไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยการนำเอาชาติ มีกุศลเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น กามาวจรจิตมี ๕๔ มีอกุศลจิต ๑๒ เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น รวมจิตประเภทต่างๆ เหล่านั้นได้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ อย่าง ปริจเฉทนี้ นับว่าเป็นการแสดงเรื่องจิตประเภทต่างๆ โดยตรง.

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า “เจตสิกสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๒ คือ เจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่เกิดในจิต เช่นว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา โลภะ โทสะ โมหะ ศรัทธา เป็นต้น มาจัดหมวด เป็นหมวดอกุศลเจตสิก เป็นต้น รวมแล้วมี ๕๒ อย่าง พร้อมทั้งแสดงให้ทราบว่า เจตสิกแต่ละอย่าง เกิดในจิตดวงไหนได้บ้าง จิตดวงนั้นๆ มีเจตสิกเกิดเท่าไร อะไรบ้าง.

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า “ปกิณณกสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกหมวดธรรม ปกิณณกะ มีเวทนา ๓ หรือ ๕, เหตุ ๖, กิจ ๑๔ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริจเฉทข้างต้นนั้น.

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า “วิถิสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงความเป็นไปของวิถิจิต กล่าวคือ ลำดับความเป็นไปของจิตแต่ละขณะในคราวที่รู้อารมณ์ทาง (๒)

ทวารทั้งหลาย.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า “วีนิมุตตสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงจิตที่พ้นจากวิถิ หรือความเป็นไปเกี่ยวกับจิตที่พ้นจากวิถิ ในคราวที่สัตว์ปฏิสนธิในภุมิทั้งหลายเป็นต้น ในปริจเฉทนี้จึงมีการกล่าวถึงภพภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิด พร้อมทั้งประเภทของกรรมที่ทำให้เกิดในภพภูมิต่างๆ กันเหล่านี้ เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า “รูปสังคหวิภาค” รวบรวมแสดงปรมาณูที่ ๓ คือ รูปให้ทราบประเภทของรูป ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ มีการกล่าวถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูป มีการสงเคราะห์จำนวนรูป ที่พึงมีได้แก่สัตว์ในภุมิที่แตกต่างกัน เป็นต้น. และแสดงปรมาณูที่ ๔ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์คือปรมาณู ๓ ข้างต้น.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า “สมุจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ได้กล่าวแล้วใน ๖ ปริจเฉทข้างต้น โดยการสงเคราะห์เข้าในหมวดธรรมทั้งหลาย มีหมวดอกุศลอันได้แก่กิเลสประเภทต่างๆ หมวดขันธ หมวดอายตนะ เป็นต้น รวมทั้งหมวดโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า “ปัจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงปัจจัยของธรรมทั้งหลาย หมวดนี้ มีการแสดงปฏิจจสมุบาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นสังสารวัฏและปฏิฐานนัย คือปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า “กัมมัฏฐานสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงกรรมฐาน คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน.

ก็ อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นปกรณ์ชั้นอรรถกถา เพราะมีลักษณะอธิบายพระบาลีอภิธรรมปิฎก แต่ว่า ไม่มีการอธิบายไปตามลำดับบทที่ปรากฏในปกรณ์เหมือนอย่างอรรถกถาใหญ่มีอัฐสุสาลินี เป็นต้น ทว่า ต่างไป โดยการรวมย่อเอาแต่ชื่อสภาวะธรรม จำนวน เป็นต้น มากล่าว นับว่าเป็นอรรถกถาฉบับย่ออย่างยิ่งทางพม่าจึงเรียกว่า อรรถกถานี้วก้อย เพราะเป็นอรรถกถาฉบับเล็ก คือมีเนื้อความน้อยยิ่ง เหมือนนี้วก้อยที่เล็กกว่านี้วก้ออื่น.

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ รचनाโดยท่าน พระอนุรุทธาจารย์ ชาวกรุงอนุ-
ราชปุระ เมื่อราวๆ พ.ศ. ๙๕๐ เชื่อกันว่า เป็นสมัยใกล้ท่านพระพุทธโฆสะจารย์

ผู้แต่งวิสุทธิธรรมรค ผลงานด้านปกรณ์อภิธรรมของท่าน นอกจากปกรณ์นี้แล้ว ก็ยังมีอีก ๒ ปกรณ์ คือ ปรมัตถวินิจจัย และนามรูปปริจเฉท ล้วนนับว่าเป็นอรรถกถานี้วัก้อย.

ก็ คำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะ นี้ ส่วนที่เป็นคาถา นิยมนำไปใช้สวดในงานศพ เรียกว่า สวดสังคหะ มาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยปัจจุบันนี้ แสดงว่าไทยเรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว.

คำพูดในปกรณ์นี้ ถึงอย่างไรก็ย่อนัก ทำความเข้าใจลำบาก น่าจะมีปกรณ์ชั้นรองลงไป ที่อธิบายปกรณ์นี้ให้กระจ่างอีกทีหนึ่ง ปรากฏว่า ปกรณ์ชั้นฎีกา ที่อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง ก็มีอยู่ คือฎีกาที่ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่งรจนาโดยท่านพระสุมังคลาจารย์ ชาวสีหฬ นอกจากนี้ ก็ยังมีปกรณ์ชั้นฎีกาอื่น ๆ เช่นว่า อภิธัมมัตถวิภาวิณี ที่อธิบายอภิธัมมมาวตาร แต่งโดยท่านพระสุมังคลาจารย์รูปเดียวกันนี้แหละ และ ปรมัตถมัญญชฺสามหาฎีกา ที่อธิบายวิสุทธิธรรมรค ที่แต่งโดยท่านพระอาจารย์ธรรมपालะ เป็นต้น ซึ่ง แม้จะได้อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง แต่ก็สามารถชักคำพูดบางตอนเข้ามาสมทบเป็นคำอธิบายปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้ ในเมื่อเป็นคำอธิบายเรื่องเดียวกัน. อนึ่ง แม้คำพูดในมิลินทปัญหา ในอรรถกถาอัฐสวลินีเป็นต้น ก็สามารถนำเข้ามาประกอบเป็นคำอธิบายในที่นี้ได้ตามสมควร.

สำหรับคำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะนั้น กระผมได้แปลจากภาคภาษาบาลีเป็นภาษาไทยคำต่อคำ เท่าที่ปรากฏในปกรณ์ ทั้งนี้ เพื่อรักษาคำพูดที่เป็นต้นแบบของท่านไว้ ส่วนคำอธิบายเมื่อต้องรวบรวมมาจากปกรณ์ฎีกา หรือแม้จากปกรณ์บาลี อรรถกถาต่าง ๆ หลาย ๆ ปกรณ์ ดังกล่าวนั้น ก็ไม่อาจแสดงคำแปลคำต่อคำอย่างนั้นได้ ได้แต่แปลถอดเอาแต่ความมารวบรวมเป็นคำอธิบายด้วยคำพูดของตนอย่างเดียว เมื่อรวมกันเสียแล้วอย่างนี้ ก็ไม่อาจจะระบุหลักฐาน ที่ไปที่มาของคำอธิบายนั้น ๆ ตรง ๆ ได้ ทั้ง ๆ ที่มีได้เป็นความคิดเห็นส่วนตัวตนเลยก็ตาม ถ้าท่านผู้ใดสงสัยใคร่จะทราบถึงหลักฐาน ที่ไปที่มาแห่งคำอธิบายตอนนั้น แล้วสอบถามมา กระผมยินดีที่จะแนะนำหลักฐานให้ค้นดูเอง เป็นราย ๆ ไป.

อันว่า ผู้ใดได้ศึกษาปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งคำอธิบายเหล่านี้ จนได้ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานในปรมัตถธรรมแล้ว เมื่อจะศึกษาพระอภิธรรมปิฎกสืบต่อไป ก็ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สับสน ไม่พัวพัน แน่นนอน. หรือแม้ (๔)

ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อให้กว้างขวางอย่างนั้น ได้ความรู้ใน ๙ ประเด็นเหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเพียงพอที่จะทำความเข้าใจในหมวดธรรมที่ตรัสสอนไว้ในพระสูตร หรือแม้ในพระวินัยที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓ อย่างได้เป็นอย่างดี หนึ่ง ผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเท่านั้น เป็นผู้สมควรที่จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟังได้ เพราะจะแสดงได้ไม่สับสนในตัวสภาวธรรม ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดปัญญาหยั่งถึงเหตุผลในธรรมเทศนานั้นได้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน **อภิสสาสนี** ว่า “**อาภิธมฺมิกา ภิกฺขุเขว กิร ธมฺมกถิกา นาม, อวเสสา ธมฺมํ กถเณตปิ น ธมฺมกถิกา**” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ทราบกันมาว่า พวกภิกษุที่เรียนอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก (ผู้สมควรกล่าวธรรม), ภิกษุพวกที่เหลือ แม้ว่าจะกล่าวธรรมอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก. เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะกล่าวธรรม ย่อมกล่าวยังสภาวธรรมแต่ละอย่าง คือกรรมแต่ละอย่าง วิบากแต่ละอย่าง การกำหนดนามรูป สภาวธรรมแต่ละอย่าง ให้สับสน, ส่วนพวกที่เรียนอภิธรรม จะไม่กล่าวสภาวธรรมแต่ละอย่างให้สับสนเลย”

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับแปลเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งคำอธิบาย ที่ท่านเปิดอ่านอยู่นี้ ใช้เงินจากกองทุนธรรมนิธิ ที่บริจาคโดยท่านผู้มีจิตศรัทธาทั้งหลาย โดยเฉพาะนักศึกษาพระอภิธรรมวันเสาร์ ณ อาคารศูนย์วิศวกรรมกรรมชลประทาน กรมชลประทาน เป็นค่าใช้จ่ายในการจัดพิมพ์ ขออนุโมทนาบุญของท่านผู้บริจาคผู้มีชื่อปรากฏอยู่ในท้ายหนังสือนี้ ขออนุโมทนาคุณหมอกนกรัตน์ ศิริพานิชกร ที่ช่วยทำดัชนีท้ายเล่ม และท่านอื่นๆ ทุกท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือสำเร็จ ด้วยเดชแห่งบุญครั้งนี้ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสวัสดิ์ตลอดกาลทุกเมื่อ ขอบุญนี้ จงเป็นปัจจัยแก่ความสวัสดิ์แห่งสรรพสัตว์เกิด.

ด้วยความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

ผู้แปลปกรณ์และรวบรวมคำอธิบาย

๓๐ ก.ค. ๒๕๔๕

สารบัญ

หน้า

ประวัติสังคหะ	๑
ฉักกะ (ธรรมหมวด ๖) ๖ หมวด	๒
นัยความเป็นไปของวิถิจิตที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทางปัญญาทวาร	๖
อายุของรูปธรรม	๖
อดีตมหันตารมณ	๙
มหันตารมณ	๑๘
ปริตตารมณ	๒๐
อดีตปริตตารมณ	๒๒
วาระ ๔ แห่งวิถิจิตทางปัญญาทวาร	๒๔
ภาพแสดงวิถิจิตทางปัญญาทวาร	๒๖
วิภูตารมณ, อวิภูตารมณ, วาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร	๒๘
ภาพแสดงมโนทวารวิถิ วาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร	๓๑
วาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา	๓๑
ประเภทแห่งมโนทวารวิถิ วาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา	๓๗
ตทาลัมพนนิยม	๔๑
ชวณนิยม	๕๒
บุคคลเภทะ	๕๘
ภูมิวิภาคะ	๖๔

อภิธานมัตถสังคหะ และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๔ วิธีสังคหวิภาค

ปวัตตติสังคหะ

คาถาปรารภปวัตตติสังคหะ

จิตตูปปาทานมิจุเจ้า

กตฺวา สงฺคหฺมุตฺตรํ

ภูมิปุคฺคฺลเกเทน

ปุพฺพปาปรนียามิตํ

ปวัตตติสงฺคหํ นาม

ปฏฺิสนธิปฺวัตตติยํ

ปวกฺขามิ สฺมาเสน

ยถาสฺมวโต กถํ

แปลว่า

ข้าพเจ้าครั้นได้ทำสังคหะ (การรวบรวม) อันยอดเยี่ยมแห่งจิตตูป-
บาททั้งหลาย โดยประการที่กล่าวนี้แล้ว ก็จักขอกล่าวสังคหะ (การ
รวบรวม) ชื่อว่าปวัตตติสังคหะ (การรวบรวมความเป็นไปแห่งจิตตูป-
บาท) ในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล ซึ่งเป็นสังคหะที่ได้กำหนด
หมายไว้ด้วยจิตตวงก่อนและจิตตวงหลัง ตามความต่างกันแห่งภูมิ
และบุคคล โดยย่อ ตามสมควรแก่ความเกิดได้ คืออย่างไร

คำอธิบาย

ประกอบความว่า ข้าพเจ้าครั้นได้ทำสังคหะ คือการรวบรวมประเภทหมวด
ธรรมโดยการจำแนกเป็นสังคหะมีเวทนาสังคหะเป็นต้น อันยอดเยี่ยม คือสูงส่ง
แห่งจิตตูปบาททั้งหลาย คือแห่งนามขันธ์ ๔ โดยประการที่กล่าวนี้ คือโดยนัย
ดังได้กล่าวนี้แล้ว ก็จักขอกล่าวสังคหะ (การรวบรวม) ที่ ชื่อว่าปวัตตติสังคหะ คือ
การรวบรวมความเป็นไปแห่งจิตตูปบาททั้งหลาย ในปฏิสนธิกาล คือในอุปปาท-
ขณะแห่งปฏิสนธิจิต และในปวัตติกาล คือในกาลภายหลังแต่อุปปาทขณะแห่ง

ปฏิสนธิ์นั้นไป ซึ่งเป็นสังคหะที่ได้กำหนดไว้ด้วยจิตดวงก่อนและจิตดวงหลัง
อย่างนี้คือ จิตดวงนี้มีต่อจากจิตดวงนี้ ประมาณเท่านี้ดวง จิตแม้ประมาณเท่านี้
ดวง ก็มีในลำดับถัดไปจากจิตดวงนี้ ตามความต่างกันแห่งภูมิ คือตามความต่าง
กันแห่งภูมิ ๔ มีกามาวจรภูมิเป็นต้น และบุคคล มีทวิเหตุบุคคล (บุคคลผู้มี
เหตุ ๒) เป็นต้น โดยย่อ คือโดยสังเขป ตามสมควรแก่ความเกิดได้ คือเท่าที่
เป็นไปได้โดยปัจจัย (ต่อไป) อีก ฉะนั้นแล.

ฉักกะ (ธรรมหมวด ๖) ๖ หมวด

พึงทราบฉักกะ (ธรรมหมวด ๖) ๖ หมวดในวิถีสังคหะ คือ:-

๑. วัตถุ ๖ (ธรรมที่อาศัยอยู่แห่งจิตและเจตสิก ๖ อย่าง มีจักขุวัตถุเป็นต้น)
  ๒. ทวาร ๖ (ธรรมอันเป็นช่องทางแห่งความเป็นไปแห่งวิถีจิต มี ๖ อย่าง มีจักขุทวาร เป็นต้น)
  ๓. อารมณ ๖ (ธรรมที่จิตและเจตสิกหน่วงเหนี่ยว คือรู้ มี ๖ อย่าง มีรูปารมณเป็นต้น)
  ๔. วิญญาน ๖ (ธรรมที่รู้วิเศษซึ่งอารมณ ๖ อย่าง มีจักขุวิญญาน เป็นต้น)
  ๕. วิถี ๖ (แนวทางที่จิตเป็นไป คือลำดับความเป็นไปของจิต ๖ อย่าง มีจักขุทวารวิถีเป็นต้น)
  ๖. วิสยัปปวัตติ ๖ (ความเป็นไปแห่งอารมณทางทวารต่างๆ ๖ อย่าง มีอติมหันตารมณเป็นต้น)
- ส่วนจิตที่พ้นวิถีสยัปปวัตติ ๓ อย่าง คือ กรรม กรรมนิमित และคตินิमित

คำอธิบายฉักกะ ๖

วัตถุ ทวาร และอารมณ แม้ที่ท่านอาจารย์ได้กล่าวแล้วในสังคหะ ๖ มี
เวทนาสังคหะเป็นต้น ในปริจเฉทที่ ๓ ถึงกระนั้น ท่านก็นำมาวางไว้ในที่นี้อีก เพื่อ
แสดงประวัติสังคหะให้บริบูรณ์ โดยไม่ต้องมีคำอธิบายซ้ำอีก

ก็วิญญานทั้งหลาย แม้จะมีการจำแนกโดยภูมิ ชาติ เป็นต้น รวมได้เป็น
๘๙ อย่าง หรือ ๑๒๑ อย่าง หรือยิ่งกว่านั้นก็ตาม ทว่าเมื่อจะว่าโดยที่ตั้งอาศัย
แล้วก็มี ๖ อย่างเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “วิญญาน ๖” ดังนี้:-

แนวทางแห่งความเป็นไปของจิต คือความสืบต่อกันไปแห่งจิต ทางทวารทั้งหลาย ชื่อว่า วิถี, มี ๖ เพราะเป็นไปทางทวาร ๖ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “วิถี ๖” ดังนี้

ความเป็นไป หรือลักษณะที่เป็นไปแห่งอารมณ์ในทวารทั้งหลาย และความเป็นไปแห่งจิตในอารมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า **วิสัยปวัตติ**

ชื่อว่า **จิตที่พ้นวิถี** ได้แก่ จิตที่เป็นไปพ้นทวาร ไม่อาศัยทวาร เพราะเป็นไปโดยกิจ คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ **มีวิสัยปวัตติ** คือมีความเป็นไปแห่งอารมณ์ ๓ อย่าง มีกรรมเป็นต้น ที่จิตตอนใกล้ตายในภพก่อนหน่วงเหนี่ยวเอา เพื่อประโยชน์แก่ปฏิสนธิในภพนี้ ก็เนื้อความพิสดารเกี่ยวกับอารมณ์ ๓ อย่างเหล่านี้ จักปรากฏข้างหน้า (ในปริจเฉทที่ ๕)

วิญญาน ๖

ในฉกกะทั้ง ๖ นั้น วัตถุ, ทวาร และอารมณ์ มีนัยอันซ้ำพเจ้าได้กล่าวแล้วในตอนก่อน (ในปริจเฉทที่ ๓) นั้นเทียว (เพราะฉะนั้น ก็จะไม่ขออธิบายซ้ำในปริจเฉทนี้อีก)

ชื่อว่า **วิญญาน ๖** คือ จักขุวิญญาน ๑ โสตวิญญาน ๑ ชานวิญญาน ๑ ชิวหาวิญญาน ๑ กายวิญญาน ๑ มโนวิญญาน ๑

คำอธิบายวิญญาน ๖

ความหมายของคำว่า **จักขุวิญญาน** เป็นต้น ได้กล่าวแล้วในหนกก่อน (ในปริจเฉทที่ ๑ และปริจเฉทที่ ๓)

ก็การกำหนดวิญญานเป็น ๖ อย่าง มีจักขุวิญญานเป็นต้น อย่างนี้ นี้เป็นการกำหนดไปตามความต่างกันแห่งที่อยู่อาศัย (วัตถุ) และอารมณ์ อย่างนี้ คืออาศัยในจักขุแล้วรู้เฉพาะรูปารมณ์ ก็ชื่อว่า จักขุวิญญาน อย่างนี้ เป็นต้น ส่วนมโนวิญญาน แม้จะไม่ได้ชื่อตามที่อยู่อาศัยโดยตรงเหมือนอย่างวิญญาน ๕ ข้างต้น เพราะมโน คือจิต (ภวังคจิต) ไม่ใช่วัตถุ ถึงกระนั้น ชื่อนี้ก็ย่อมได้โดยอ้างอิงวัตถุและอารมณ์เป็นเครื่องกำหนดนั่นแหละ อย่างนี้ คือ จิตเหล่าใดเป็นไปอาศัย

หทยวัตถุแน่นอนก็ดี ไม่แน่นอนก็ดี ไม่อาศัยเลยก็ดี และรู้อารมณ์ ๖ หรือแม้เฉพาะที่ ๖ ที่รวมเรียกว่า “ธรรม” ตามสมควรแก่ความสามารถ จิตเหล่านี้ล้วนชื่อว่า “มโนวิญญาณ” ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “จกขุญจ ปฏิจจ รูปเป จ อุปฺปชฺชติ วิญญานํ, จกขุวิญญานนฺเตวฺว สงฺขยํ คจฺจติ ฯเปฯ มนญจ ปฏิจจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ วิญญานํ, มโนวิญญานนฺเตวฺว สงฺขยํ คจฺจติ”^๑ แปลว่า “วิญญาณอาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น ย่อมถึงซึ่งความนับว่าเป็นจักขุวิญญาณนั้นเทียว ฯลฯ วิญญาณอาศัยมโนและธรรมเกิดขึ้น ย่อมถึงซึ่งความนับว่าเป็นมโนวิญญาณนั้นเทียว” ดังนี้. ก็เป็นอันว่า เฉพาะชื่อว่า มโนวิญญาณ เท่านั้น ที่เป็นชื่ออันมิได้สำเร็จจากวัตถุไหน ๆ เพราะมโนมิใช่วัตถุ ดังได้กล่าวแล้ว พระองค์ทรงเล็งถึงความที่จิตพวกนี้เป็นไปด้วยเหตุสักว่ามีมโน (ซึ่งในที่นี้หมายเอาภวังคจิตอันเป็นไปอยู่ก่อนแล้ว) และอารมณ์เท่านั้น จึงตรัสเรียกชื่อว่าอย่างนี้. เพราะเหตุนี้ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ชื่อว่าวิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ” ดังนี้ เป็นต้น

วิधि ๖

ส่วนวิधि ๖ คือความเป็นไปของจิตที่เป็นไปทางทวาร ฟังประกอบไว้เกี่ยวกับทวาร อย่างนี้ว่า จักขุทวารวิधि ๑ โสตทวารวิधि ๑ ฆานทวารวิधि ๑ ชิวหาทวารวิधि ๑ กายทวารวิधि ๑ มโนทวารวิधि ๑ ดังนี้ก็ได้, ฟังประกอบไว้เกี่ยวกับวิญญาณ อย่างนี้ว่า จักขุวิญญาณวิधि ๑ โสตวิญญาณวิधि ๑ ฆานวิญญาณวิधि ๑ ชิวหาวิญญาณวิधि ๑ กายวิญญาณวิधि ๑ มโนวิญญาณวิधि ๑ ดังนี้ก็ได้.

คำอธิบายวิधि ๖

แนวทาง คือความเป็นไปสืบต่อกันไปแห่งจิตที่เป็นไปทางทวารทั้งหลาย ชื่อว่า วิधि ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ก็วิธินั้นมี ๖ เพราะทวารอันเป็นช่องทางแห่งความเป็นไปของวิธินั้นมี ๖ เพราะฉะนั้น ชื่อของวิธินั้นจะฟังประกอบเข้าไว้เกี่ยวกับทวารนั้นนั่นแหละก็ได้ หรือจะฟังประกอบเข้าไว้กับวิญญาณที่มีประจำเฉพาะทวารนั้น ๆ ก็ได้ ดังนี้ จึงกล่าวว่า “ฟังประกอบไว้เกี่ยวกับทวาร” ดังนี้

๑ มุ.มู. ๑๒/๔๒๐

เป็นต้น ความว่า เมื่อมีการประกอบไว้กับทวารก็ย่อมได้ชื่อตามทวารว่า “จักขุ-
ทวารวิถี” ดังนี้เป็นต้น, เมื่อมีการประกอบไว้กับวิญญาณที่มีประจำเฉพาะทวาร
นั้นๆ ก็ย่อมได้ชื่อตามวิญญาณนั้นๆ ว่า “จักขุวิญญาณวิถี” ดังนี้เป็นต้น โดย
ความที่จิตที่เป็นไปสลับต่อกันในแต่ละวิถีล้วนมีอารมณ์เดียวกัน ยกเว้นโลกุตตรวิถี

วิสัยปวัตติ ๖

พึงทราบวิสัยปวัตติทางปัญจทวาร (ว่ามี ๔) คือ อติมหันตารมณ ๑
มหันตารมณ ๑ ปริตตารมณ ๑ อติปริตตารมณ ๑ ส่วนทางมโนทวาร (มี ๒)
คือ วิภูตารมณ ๑ อวิภูตารมณ ๑ รวมเป็น ๖ อย่าง

คำอธิบายวิสัยปวัตติ ๖

อารมณ เป็นของล่วงไปแล้ว ๑ ขณะจิต จึงถึงคลองทวาร มีอายุเหลือ ๑๖
ขณะจิต ชื่อว่า อติมหันตารมณ - อารมณที่มีอายุมากยิ่ง คำว่า ถึงคลองทวาร
มีความหมายว่า ถึงระยะที่อานุกาภาพแห่งประสาทอันเป็นทวารนั้นๆ จะแผ่ไปรับ
กระทบ อันจะเป็นปัจจัยให้ภวังค์ไหวตัว

อารมณ เป็นของล่วงไปแล้ว ๒-๓ ขณะจิต จึงถึงคลองทวาร มีอายุเหลือ
๑๕, ๑๔ ขณะจิต ชื่อว่า มหันตารมณ - อารมณที่มีอายุมาก

อารมณ เป็นของล่วงไปแล้ว จับตั้งแต่ ๔ ขณะจิต จนถึง ๙ ขณะจิต จึง
ถึงคลองทวาร มีอายุเหลืออยู่ตั้งแต่ ๑๓ ขณะจิต (ลดลงไป) จนถึง ๘ ขณะจิต
ชื่อว่า ปริตตารมณ - อารมณที่มีอายุน้อย

อารมณ เป็นของล่วงไปแล้ว จับตั้งแต่ ๑๐ ขณะจิต จนถึง ๑๕ ขณะจิต
จึงถึงคลองทวาร มีอายุเหลืออยู่ตั้งแต่ ๗ ขณะจิต (ลดลงไป) จนถึง ๒ ขณะจิต
ชื่อว่า อติปริตตารมณ - อารมณที่อายุน้อยนัก

ที่กล่าวมานี้ คือ วิสัยปวัตติทางปัญจทวาร

ส่วนทางมโนทวาร เพราะเหตุที่อารมณที่มาถึงคลองมโนทวารนั้น เป็น
อดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี มีใช่เป็นปัจจุบันอย่างเดียวเหมือนอย่าง
ที่มาถึงคลองทวาร ๕ และแม้อารมณนั้นจะเป็นปัจจุบัน ก็มีใช่จะมาถึงคลองโดย
ทำนองอานุกาภาพแห่งประสาทอันเป็นทวารนั้นๆ จะแผ่ไปกระทบเหมือนอย่าง

ทวาร ๕ ทว่า ชื่อว่ามาถึงคลองมโนทวารนั้น ก็เกี่ยวกับปรากฏแล้วก็เป็นเหตุให้
ภวังค์ไหวขึ้น ซึ่งจะ เป็นปัจจัยให้เกิดมโนทวารวชิชนะเข้าไปปรารภเอาอารมณ์
นั้นโดยตรง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่ถือเอาชื่อโดยการนับอายุของอารมณ์
ว่าอติมหันตารมณ์ เป็นต้น เหมือนอย่างทางทวาร ๕ ก็อารมณ์ทางมโนทวารนั้น
ย่อมเป็นไปเกี่ยวกับมโนทวารวชิชนะปรารภได้ชัดหรือไม่ชัดเท่านั้น ถ้าหากปรารภ
ได้ชัดก็ชื่อว่าปรากฏชัด, ถ้าหากปรารภได้ไม่ชัด ก็ชื่อว่าปรากฏไม่ชัด เพราะฉะนั้น
ท่านอาจารย์จึงได้ถือเอาชื่อของอารมณ์ที่ถึงคลองมโนทวารไว้ โดยเกี่ยวกับความ
ปรากฏชัดและไม่ชัดนั้นเทียว ว่า “วิภูตารมณ์ - อารมณ์ที่ปรากฏชัด, อวิภูตารมณ์
- อารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด” ดังนี้ ฉะนั้นแล. ที่กล่าวมานี้ คือ วิสัยปวัตติทาง
มโนทวาร

เมื่ออารมณ์มี ๖ อย่าง อย่างนี้ วิถีจิตที่เนื่องกับอารมณ์เหล่านี้ก็ย่อมมี ๖
อย่าง คือ อติมหันตารมณ์วิถี ฯลฯ อวิภูตารมณ์วิถี

นัยความเป็นไปของวิถีจิตที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทางปัญจทวาร

อายุของรูปธรรม

คืออย่างไร? คือว่า ขณะ ๓ คือ อุปปาทขณะ, ลูติขณะ และภังคขณะ
ชื่อว่า ขณะจิตหนึ่ง ก็ขณะจิตเหล่านั้น ๑๗ ขณะ เป็นอายุของรูปธรรมทั้งหลาย

คำอธิบายอายุของรูปธรรม

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความเป็นไปของวิถีจิตทางปัญจทวารที่ชื่อว่า
อติมหันตารมณ์วิถี เป็นต้น อันเนื่องด้วยวิสัยปวัตติ ๔ มีอติมหันตารมณ์ เป็นต้น
ที่แรกท่านประสงค์แสดงข้อกำหนดของอารมณ์ที่จะพึงนับว่าเป็นอติมหันตารมณ์
เป็นต้นก่อน เพื่อให้ทราบว่าเป็นอติมหันตารมณ์เป็นต้น จะมีได้โดยประการ
ไร แล้วจึงแสดงวิถีจิตต่อไป จึงกล่าวว่า “คืออย่างไร” เป็นต้น, และเพื่อประกาศ
ข้อกำหนดของอารมณ์นั้น ท่านจึงเริ่มว่า “คือว่า ขณะ ๓ คือ อุปปาทขณะ ลูติ-
ขณะ และภังคขณะ” ดังนี้ เป็นต้น

ความเกิดขึ้นชื่อว่า อุปปาทะ ได้แก่ การได้ตัวสภาวะครั้งแรกซึ่งก่อนหน้านี้
ยังไม่มียังไม่เกิดขึ้น ขณะ คือฐานที่ตั้งลง (ตำแหน่ง) แห่งอุปปาทะ ชื่อว่า **อุปปาท-**
ขณะ ความแตกดับ ชื่อว่า ภังคะ ได้แก่ ความพินาศ ความสิ้นสุดแห่งสภาวะที่มี
อยู่ ขณะ คือฐานที่ตั้งลง (ตำแหน่ง) แห่งภังคะ ชื่อว่า **ภังคขณะ** เป็นขณะสุด
ท้ายแห่งสภาวะที่มีอยู่ ความเป็นไปในระหว่างอุปปาทะกับภังคะอันมีแต่จะบ้าย
หน้าไปหาความดับ ชื่อว่า จิตฺติ ขณะ คือฐานที่ตั้งลง (ตำแหน่ง) แห่งจิตฺติ ชื่อว่า
จิตฺติขณะ.

ก็ขณะจิตหนึ่ง คือชั่วระยะเวลาที่จิตมีอันเกิดขึ้นแล้วดับไปครั้งหนึ่ง ย่อม
ประกอบด้วยขณะ ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้น เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์
จึงกล่าวว่า “คือว่า ขณะ ๓ ฯลฯ ชื่อว่าขณะจิตหนึ่ง” ดังนี้.

ส่วนอาจารย์บางพวก (มีพระอานันทาจารย์เป็นต้น ซึ่งเป็นผู้แต่งฎีกาพระ
อภิธรรม) กล่าวปฏิเสธจิตฺติขณะว่าไม่มี อย่างนี้ว่า:

ใน **จิตตยมก** ในการจำแนกบทมีอาทิ อย่างนี้ว่า **อุปฺปนฺนํ** - เกิดขึ้นแล้ว,
อุปฺปชฺชมานํ - กำลังเกิดขึ้น อย่างนี้เป็นต้น จะเห็นได้ว่า พระองค์ตรัสแต่อุป-
ปาทขณะและภังคขณะไว้เท่านั้น ไม่ได้ตรัสจิตฺติขณะไว้เลย เช่นอย่างนี้ว่า “ใน
ภังคขณะ จิตชื่อว่าเกิดขึ้นแล้ว แต่ไม่ชื่อว่ากำลังเกิดขึ้น, ใน **อุปปาทขณะ** จิตชื่อ
ว่ากำลังเกิดขึ้นด้วย ชื่อว่าเกิดขึ้นแล้วด้วย” ดังนี้เป็นต้น. เมื่อมิได้ตรัสถึงจิตฺติ-
ขณะไว้เลยอย่างนี้ ก็ย่อมแสดงว่าจิตฺติขณะนั้นไม่มี, เพราะถ้าหากว่ามีก็น่าจะตรัส
คำนี้ไว้ คือ น่าจะมีคำว่า “**จิตฺติขณะ - ในจิตฺติขณะ**” ปรากฏอยู่บ้าง แต่ก็ไม่มี

ขอเฉลยในคำของอาจารย์บางพวกนั้น อย่างนี้ว่า: จริงอยู่ ในจิตตยมก
พระองค์มิได้ตรัสถึงจิตฺติขณะไว้ แต่พึงทราบว่าการที่ไม่ตรัสไว้ นั้น ไม่ใช่เป็นเพราะ
ไม่มี ทว่า เพราะไม่ทรงประสงค์จะตรัสถึงเท่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็นพระเทศนาที่ทรง
ประสงค์จะให้บุคคลได้ความรู้เกี่ยวกับความเป็นไปของจิตบางประการ อันเนื่องด้วย
ที่สุดเบื้องต้นคือความเกิดขึ้น และที่สุดเบื้องปลายคือความดับไป โดยคล้อยตาม
อริยาศัยแห่งเวไนยสัตว์ จึงทรงแสดงเฉพาะอุปปาทขณะและภังคขณะไว้เท่านั้น
ไม่ทรงชักเอาจิตฺติขณะเข้ามาแสดงพร้อมๆ กันไปด้วยในวาระนี้ ทั้งๆ ที่จิตฺติขณะ
นั้นมีอยู่จริงก็ตาม เพราะไม่มีประโยชน์ ข้อนี้ก็เหมือนอย่างที่มีพระประสงค์
จะแสดงให้เห็นว่าความตายเป็นที่สุดของผู้ที่เกิดมาแล้ว ก็ทรงแสดงเฉพาะความเกิด

และความตายไว้เท่านั้น เช่นอย่างนี้ว่า “**นตฺถิ ชาตสฺส อมรณํ - คนที่เกิดมาแล้วไม่ตายไม่มี**” ดังนี้ เป็นต้น ไม่ทรงชักเอาความแก่มาแสดงพร้อมๆ กันไปด้วย เช่นอย่างนี้ว่า “**คนที่เกิดมาแล้ว ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่มี**” ดังนี้ เป็นต้น ทั้งๆ ที่ความแก่นั้นก็เป็นสิ่งมีอยู่จริงก็ตาม เพราะไม่มีประโยชน์ ฉะนั้น. เพราะฉะนั้น การที่ไม่ตรัสถึงจิตขณะไว้ในปกรณ์มกนั้น ไม่ใช่เพราะไม่มี แต่เพราะเหตุผลตามประการดังกล่าวแล้วเท่านั้น ก็เมื่อมีความเกิดปรากฏแล้ว ภาวะที่บ่ายหน้าไปหาความดับแห่งธรรมที่เกิดขึ้นแล้วนั้นนั่นแหละ ย่อมมีเป็นอีกฐานะหนึ่งต่างหาก เรียกว่า “**จิตขณะ**” แล ก็เป็นอันว่า สังขตธรรม (ธรรมที่ปัจจัยทั้งหลายพร้อมเพรียงกันสร้างขึ้น) ทั้งหลายย่อมมีขณะ ๓ มีอุปาทาขณะเป็นต้น ดังกล่าวมานี้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ (ใน อ.ติก.) ว่า “**ตีณิmani ภิกฺขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ กตmani ตีณิ? อุปฺปาโท ปญฺญาตติ วโย ปญฺญาตติ จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญาตติ**” แปลว่า “**ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะที่เป็นสังขตะแห่งสังขตธรรม มี ๓ อย่างเหล่านี้ ลักษณะที่เป็นสังขตะ ๓ อย่าง อะไรบ้าง ได้แก่ ย่อมปรากฏ ความเกิดขึ้น ย่อมปรากฏความปราศไป พอดังอยู่ก็ย่อมปรากฏความเป็นอย่างอื่น**” ดังนี้ ก็คำว่า “**ย่อมปรากฏความเกิดขึ้น**” เป็นอันทรงแสดงอุปาทาขณะ, คำว่า “**ย่อมปรากฏความปราศไป**” เป็นอันทรงแสดงภังคขณะ ส่วนคำว่า “**พอดังอยู่ก็ย่อมปรากฏความเป็นอย่างอื่น**” เป็นอันทรงแสดงจิตขณะที่มีอาการก้าวไปสู่ความเป็นอย่างอื่น คือความปราศไป ฉะนั้นแล. เพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง พระอรรถกถาจารย์จึงได้กล่าวไว้ในปกรณ์พระวิภังค์ว่า “**จิตแต่ละดวงมีขณะ ๓ ขณะ คือ อุปาทาขณะ, จิตขณะ และภังคขณะ**” ดังนี้.

คำว่า **ก็ขณะจิตเหล่านั้น ๑๗ ขณะ เป็นอายุของรูปธรรมทั้งหลาย** ดังนี้ นั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยความประสงค์ที่จะแสดงให้ทราบว่า นามมีความแปรปรวนเร็วกว่ารูป รูปมีความแปรปรวนช้ากว่า กล่าวคือ นาม คือจิตที่ประกอบด้วยขณะทั้ง ๓ มีอุปาทาขณะเป็นต้น ดังกล่าวแล้วนั้น เมื่อเกิดขึ้นดับไปครั้งหนึ่ง ก็ชื่อว่าเป็นขณะจิตหนึ่ง ขณะจิตดังกล่าวนี้เป็นไปสืบต่อกัน ๑๗ ขณะ คือมีความเกิดขึ้นพร้อมกับรูปแล้วดับไป เกิดขึ้นแล้วดับไป สืบต่อกันไป ๑๗ วาระนั่นเอง จัดว่าเป็นอายุของรูปธรรม ความว่า รูปเกิดขึ้นพร้อมกับจิตดวงใดอันนับเป็นดวงที่ ๑ ย่อมมีความดับไปพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ นั้นเทียว ก็การที่ท่านอาจารย์กล่าวถึงอายุ

ของจิตและรูปไว้ก่อนอย่างนี้ ก็เพื่อประโยชน์แก่การจะให้ทราบว่ารूपที่มาจากคลอง ทวารชั่วคราวที่เกิดขึ้นดับไปครั้งหนึ่งนั้นย่อมเป็นปัจจัย คือเป็นอารมณ์แก่จิตที่ขณะ แก่จิตอะไรบ้าง ต่อไปนั่นเอง.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเพิ่มเติมอย่างนี้ว่า รูปธรรมที่มีอายุเท่ากับความเป็น ไปสืบต่อกันแห่งขณะจิต ๑๗ ขณะนี้ หาใช้รูปธรรมทั้ง ๒๘ อย่างไม่ พึงเว้นวิญญาณูติ- รูปทั้ง ๒ (กายวิญญาณูติและวจีวิญญาณูติ) และลักขณรูปทั้ง ๔ (อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา) เพราะว่าวิญญาณูติทั้งสองมีอายุเท่ากับขณะจิตแต่ละดวง แม้พระผู้มี พระภาคก็ตรัสวิญญาณูติทั้งสองนั้นไว้ในบรรดาธรรมที่เป็นไปคล้ายตามจิต ส่วนใน บรรดาลักขณรูปทั้งสี่ อุปจยะอันเป็นความก่อตัว คือความเกิดขึ้นที่แรกแห่งรูปและ สันตติอันเป็นความสืบต่อ กับรูปที่เกิดก่อน แห่งรูปที่เกิดติดตามมา มีอายุเท่า กับอุปปาทขณะแห่งจิต ส่วนอนิจจตาอันเป็นความสิ้นไปแห่งรูปนั้นก็มิใช่เท่ากับ ักขณะแห่งจิต สำหรับชรตาอันเป็นความแก่คร่ำคร่าแห่งรูปที่เกิดมาแล้วถึง ความตั้งอยู่นั้นก็มีอายุเท่ากับ ๔๗ ขณะ (อนุขณะจับตั้งแต่ฐิติขณะของจิตดวงแรก ไปจนถึงฐิติขณะของจิตดวงที่ ๑๗) แห่งจิต ก็อาจารย์ทั้งหลายทำความเข้าใจไว้ใน ใจแล้ว ก็กล่าวอย่างนี้ว่า:-

“**ติ สตตรสจิตตายุ วินา วิญญตตติลกขณั**” แปลว่า “**เว้นวิญญาณูติรูป และ ลักขณรูปเสีย รูปที่เหลือนั้นมีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะจิต**” ดังนี้

ต่อไปนี้ท่านอาจารย์จะได้แสดงวิถีจิตทางปัญญาทวารที่เนื่องกับวิสัยปวัตติ มีอติหันทารมณเป็นต้น เหล่านี้.

อติหันทารมณ

อารมณ ๕ มีขณะล่วงไปแล้วเทียบเท่าขณะของจิตดวงหนึ่ง หรือมีขณะล่วง ไปแล้วเทียบเท่าขณะของจิตหลายดวง ยังถึงความตั้งอยู่นั้นเทียบ ย่อมมาถึงคลอง ทวาร ๕ เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่ารูปารมณที่ล่วงไปแล้ว ๑ ขณะจิตมาถึงคลอง จักขุทวาร เมื่อภวังค์ไหวแล้ว ๒ ขณะ เพราะเหตุที่มีรูปารมณมาถึงคลองทวาร นั้น ปัญจทวารวัชชนจิตก็ย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ นี้ถึงรูปารมณนั้น นั้นแหละ แล้วดับไป จากนั้นไปในลำดับแห่งปัญญาทวารวัชชนจิตนั้น จิตเหล่านี้ คือจักขุ-

วิญญานซึ่งเห็นรูปารมณีนั่นนั่นแหละ, สัมปฏิจฉันนจิตซึ่งรับเอารูปารมณีนั่นนั่นแหละ, สันตึรณจิตซึ่งพิจารณารูปารมณีนั่นนั่นแหละ และโฏฐัพพนจิตซึ่งตัดสินรูปารมณีนั่นนั่นแหละ ย่อมเกิดขึ้นแล้วดับไป ตามลำดับ ถัดจากนั้นไป กามาวจร-ชวณะ ๒๙ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งซึ่งได้ปัจจัยแล้ว ย่อมแล่นไป ๗ วาระโดยมาก และตทาลัมพนวิบากจิต ๒ ชณะ ซึ่งติดตามชวณะ ย่อมเป็นไปตามสมควร ต่อจากนั้นไปก็มีการตกภวังค์นั้นเทียว.

ชณะจิต ๑๗ ชณะ โดยเกี่ยวกับจิตตูปบาทเพียงเท่านั้น ชื่อว่าบริบูรณ์ เพราะทำคำอธิบายได้ว่า “เป็นวิถีจิตตูปบาท ๑๔ ชณะ, เป็นภวังค์ไหว ๒ ชณะ เป็นชณะจิตที่ล่วงไปก่อนนั้นเทียว ๑ ชณะ” ดังนี้ ต่อจากนั้น รูปารมณีย่อมดับไป อารมณีนี่เป็นอารมณฺ์ชื่อว่า “อติมหันตารมณฺ์”

คำอธิบายอติมหันตารมณฺ์

คำว่า อารมณฺ์ ๕ มีชณะล่วงไปแล้วเทียบเท่ากับชณะของจิตดวงหนึ่ง เป็นต้น คือ อารมณฺ์ ๕ มีรูปารมณฺ์เป็นต้น มีชณะที่เป็นอายุล่วงไปเทียบเท่ากับชณะของจิตที่เกิดขึ้นแล้วดับไปดวงหนึ่ง, หรือมีชณะล่วงไปเทียบเท่ากับชณะของจิตที่เกิดขึ้นแล้วดับไป เกิดขึ้นแล้วดับไป ติดต่อกันไปหลายดวง.

คำว่า **ยังถึงความตั้งอยู่** คืออารมณฺ์นั้นยังถึงฐิติชณะ ยังไม่ถึงภังคชณะ

คำว่า **ย่อมมาถึงคลองทวาร ๕** ความว่า อารมณฺ์คือรูปและเสียงที่เป็นไปในกลุ่มรูปหลาย ๆ กลุ่ม อันตั้งอยู่ในตำแหน่งของตน ๆ นั้นแหละ ย่อมมาถึงคลองจักขุทวารและโสตทวาร คือมาถึงระยะที่อานุภาพของจักขุประสาทและโสตประสาทจะแผ่ไปรับกระทบได้ ส่วนอารมณฺ์ที่เหลือมีคันธารมณฺ์เป็นต้น เฉพาะว่าต้องมาถึงตัวภูตรูปอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งขานประสาทเป็นต้นนั้นเทียว จึงจะชื่อว่าถึงคลองทวารนั้น ๆ ความว่า ภูตรูปอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งคันธารมณฺ์เป็นต้นนั้น ต้องมาจรดถึงตัวภูตรูปอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งขานประสาทเป็นต้นก่อน คันธารมณฺ์เป็นต้นนั้น จึงจะชื่อว่าถึงคลองขานทวารเป็นต้น แล้วเป็นเหตุอุบัติแห่งวิญญานทั้งหลายต่อไป เพราะฉะนั้น อารมณฺ์ คือกลิ่นและรส แม้เป็นไปในกลุ่มรูปแต่ละกลุ่ม ก็ชื่อว่ามาถึงคลองได้ โดยการที่ภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของตนมาจรดถึงตัวภูตรูป อันเป็นที่อาศัยของขานประสาทและชีวหาประสาทนั่นเอง ซึ่งเป็นเหตุให้

อารมณ์ คือกลิ่น ได้กระทบกับขานประสาท อารมณ์ คือรส ได้กระทบชีวหา
ประสาท โดยการจรดถึงตัวกัน ส่วนอารมณ์ คือโณภูมิจิต อันได้แก่ ภูต ๓ เว้น
อาโปธาตุ ชื่อว่ามาถึงคลอง ก็โดยการที่ภูต ๓ นั้นมาจรดถึงกายประสาทนั้นด้วย
ตนเอง ฉะนั้นแล.

คำว่า เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่ารูปารมณฺ์ที่ล่วงไปแล้ว ๑ ขณะจิตมาถึง
คลองจักขุทวาร ความว่า เพราะเหตุที่อารมณ์ ๕ ต้องมีอายุอันล่วงไปก่อนแล้ว
๑ ขณะจิต หรือหลายขณะจิต เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่ารูปารมณฺ์ที่มีอายุล่วงไป
แล้วเทียบเท่า ๑ ขณะจิตมาถึงคลองจักขุทวารแล้วไซ้ร ก็ย่อมเป็นเหตุให้เกิดวิธิ
จิตในลำดับแห่งภวังค์ที่ไหว ๒ ขณะแล้ว นั้นเทียบ. ก็ภวังคจิต ๑ ขณะที่ล่วง
ไปพร้อมกับอารมณ์ก่อนจะมาถึงคลองทวารดังกล่าวนี้ ท่านเรียกว่า **อดีตภวังค์**
แปลว่า ภวังค์ที่ล่วงไปแล้วนั้นแหละ ถ้าอารมณ์มีอายุล่วงไปมากกว่านั้น คือเทียบ
เท่ากับขณะจิตหลายๆ ขณะ จับตั้งแต่ ๒ ขณะขึ้นไปแล้วจึงถึงคลองทวาร ภวังค์
ที่ล่วงไปพร้อมกับอารมณ์ที่เรียกว่าอดีตภวังค์นี้ ก็ย่อมมีหลายขณะ วิธิจิตใดมี
อดีตภวังค์เป็นไปก่อนหน้าตนเพียงขณะจิตเดียว ท่านเรียกเฉพาะวิธิจิตนี้เท่านั้น
ว่า **อดีตหัตถารมณฺ์วิธิ** วิธิจิตที่มีอดีตภวังค์เป็นไปก่อนหน้ามากกว่า ๑ ขณะ ไม่
เรียกว่าอดีตหัตถารมณฺ์วิธิ

ก็ประสาททั้งหลายที่เป็นไปในกลุ่มรูปแต่ละกลุ่ม ย่อมถึงความเป็นทวาร
แห่งวิญญาณทั้งหลายที่เป็นวิธิจิตได้ ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น บัณชิตก็พึงทราบบว่า
ประสาทเหล่านั้นจะต้องเป็นประสาทที่เกิดขึ้นพร้อมกับอดีตภวังค์ดวงแรกเท่านั้น

คำว่า **เมื่อภวังค์ไหวแล้ว ๒ ขณะ** คือเมื่อภวังค์เป็นไป ๒ ขณะ ใน
อารมณ์ที่มีกรรม กรรมนิมิต เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ภวังคจิตดวงก่อนถือเอา
แล้ว โดยอาการที่สั้นไหวแล้วก็เป็เหตุอุบัติแห่งวิญญาณอื่นที่ไม่ใช่ภวังควิญญาณ

เป็นความจริงว่า เมื่อมีอารมณ์มากระทบที่ประสาท ๕ โดยการตั้งลงสู่
ตำแหน่งที่เหมาะสมต่อความเป็นปัจฉัยแก่วิธิวิญญาณทั้งหลายแล้ว ภวังค์ที่เป็นไป
สืบต่อกันอยู่เมื่อจะขาดสลายไปด้วยอำนาจการกระทบกันแห่งอารมณ์กับประสาท
ก็ยังไม่อาจขาดสลายได้ทันที ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปต่อไปอีก ๒ ขณะแล้วจึงจะขาด
สลายไป ดุจบุรุษผู้วิ่งไปโดยเร็ว แม้ใครจะหยุดวิ่งก็ย่อมไม่อาจจะหยุดได้จับพลันทันที
ย่อมมีอันต้องก้าวเท้าล้ำเซไป ๒-๓ ก้าวก่อนแล้วจึงจะหยุดได้ ฉะนั้น.

ในภวังคจิต ๒ ขณะนั้น จิตขณะแรก เพราะเหตุที่เกิดขึ้นโดยอาการสั้นไหว พร้อมเป็นปัจจัยแก่วิติจิต ด้วยอำนาจการกระทบกันแห่งอารมณ์กับประสาท ดังกล่าวแล้ว นั้นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า **ภวังคฺฉลนะ** แปลว่า “ภวังค์ไหว” นั้นแหละ จิตขณะที่ ๒ แม้มีอาการสั้นไหวเพราะเหตุตามประการดังกล่าว นั้น แต่เพราะพอเกิดขึ้นแล้วถึงความดับไป ก็เป็นเหตุให้จิตต่อจากนั้นเป็นวิติจิต พ้นความเป็นภวังค์ ภวังค์ไหวขณะที่ ๒ นั้นจึงเป็นเหตุเข้าไปตัดความสืบต่อของภวังคจิต ท่านจึงเรียกให้แปลกไปว่า **ภวังคฺปัจเจทะ** แปลว่า “ภวังค์ที่เข้าไปตัดความสืบต่อของภวังค์” แต่ว่าในอภิธัมมัตถสังคหะนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ไม่ได้พุ่งถึงความสำคัญของชื่อ เฟ่งเฉพาะอาการสั้นไหวที่มีเหมือนกันเท่านั้น จึงกล่าวถึงโดยไม่แปลกกันว่า “เมื่อภวังค์ไหวแล้ว ๒ ขณะ” ดังนี้.

ขอทักท้วงสักหน่อยหนึ่งเถิดว่า เมื่อมีอารมณ์มากระทบที่ประสาท การที่วิญญาณอันอาศัยอยู่ที่ประสาทนั้นจะเกิดการสั้นไหวด้วยอำนาจการกระทบกันนั้นก็สมควรอยู่หรือ ก็แต่ว่าภวังค์หาได้อาศัยอยู่ที่ประสาทนั้นไม่ ภวังค์อาศัยอยู่ที่ทหยัตถุต่างหาก สำหรับภวังค์ผู้อาศัยอยู่ ณ ที่ที่มีได้ถูกอารมณ์กระทบนั้น อันการที่จะเกิดการสั้นไหวขึ้นด้วยนั้นควรหรือ?

ขอเฉลยว่า ภวังค์แม้ว่าอาศัยอยู่ที่ทหยัตถุ การที่จะเกิดการสั้นไหวขึ้นด้วย ก็ควรอยู่เหมือนกัน เพราะภวังค์ในปัญจโวการภูมินั้นเป็นไปโดยสัมพันธ์กันกับรูป ด้วยอำนาจแห่งความสืบเนื่องถึงกัน.

เปรียบเหมือนว่า เมื่อแมลงวันมาเกาะอยู่บนก้อนกรวดที่ตั้งอยู่บนพื้นกลองข้างหนึ่ง เมื่อเขาใช้วัตถุไม้เป็นต้นตีพื้นกลองอีกข้างหนึ่ง ครั้นก้อนกรวดสั้นไหวไปตามความไหวแห่งตัวกลองแล้ว แมลงวันก็จะมีอันไผ่บินขึ้นไป ฉนใด เมื่อประสาทถูกอารมณ์มีรูปเป็นต้นมากระทบแล้ว เมื่อมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของประสาทนั้นไหวแล้ว ครั้นทหยัตถุสั้นไหวไปตามความสั้นไหวแห่งอุปาทายรูป ซึ่งเป็นอุปาทายรูปที่มีความสัมพันธ์สืบเนื่องถึงกันกับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของประสาทตามลำดับแล้ว ภวังค์ซึ่งอาศัยทหยัตถุนั้น ก็ย่อมเป็นไปโดยอาการที่สั้นไหวฉนนั้นเหมือนกันแล ข้อนี้ก็สมจริงตามที่ท่าน **พระอาจารย์ธรรมपालะ** กล่าวไว้ในสังขจสังเขปว่า:

ขมิ้น อณฺวตถุมหิ อณฺณิสฺสิตกมฺปน
เอกาทฺพฺเรน โหติติ สกฺขโรปมา ย เว

แปลว่า บัณฑิตพึงกล่าวถึงคำพูดที่ว่า “เมื่อวัตถุอย่างหนึ่ง (มีจักขุวัตถุ เป็นต้น) ถูกอารมณ์มีรูป เป็นต้นกระทบแล้ว ความสั้นไหวแห่ง ภาวักอันอาศัยวัตถุอีกอย่างหนึ่ง (คือหทัยวัตถุ) ย่อมมีได้ตามความ เกี่ยวเนื่องกัน” ดังนี้ โดยการอุปมาด้วยก้อนกรวด (อันวางไว้บนพื้น กลอง) เกิด

ดังนี้

บัณฑิตพึงทราบถึงข้อเปรียบเทียบในอุปมาและอุปมาอย่างนี้ว่า ภาวักจิต เปรียบเหมือนแมลงวัน หทัยวัตถุเปรียบเหมือนก้อนกรวด ประสาทเปรียบเหมือน พื้นกลองส่วนที่ถูกตี อุปาทายรูปที่เหลืออันสัมพันธ์สืบเนื่องกับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของประสาทเปรียบเหมือนตัวกลอง อารมณ์เปรียบเหมือนไม้ตี คือว่า เมื่อ อารมณ์มากระทบประสาทแล้วก็จะทำให้มหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของประสาท สั้นไหว อุปาทายรูปอันเนื่องอยู่กับมหาภูตรูปนั้นก็พลอยสั้นไหวไปตามสืบต่อกัน ไปจนถึงหทัยวัตถุ หทัยวัตถุสั้นไหวแล้วก็เป็นที่เหตุให้ภาวักเกิดขึ้นสั้นไหวไปตาม ๒ ขณะ ฉะนั้นแล.

คำว่า ปัญจทวาราวัชชณะก็ย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสภาวัก คือ ปัญจทวาราวัชชณะย่อมเกิดขึ้น ซึ่งเพราะเหตุที่จิตดวงนี้เกิดขึ้นแล้ว กระแสภาวัก คือความสืบต่อกันไปแห่งภาวักก็หยุดเป็นไป จึงเป็นเหมือนตัดกระแสภาวักเหล่านั้น

คำว่า นิกถึงรูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละ ความว่า ปัญจทวาราวัชชณะจิตที่เกิดขึ้นนั้นย่อมเป็นไปด้วยกิจของตน คือการนิกถึงอารมณ์ที่ถึงคลองทวารแล้วนั้นนั่นเอง คือเป็นไปราวกะทำการค้ำว่า “นี่ อะไรละ”, หรือว่า “นี่ละนะ รูปารมณฺ์” ฉะนั้น.

คำว่า จักขุวิญญานซึ่งเห็นรูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละ คือจักขุวิญญานซึ่งมีกิจ คือการเห็นรูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละโดยประจักษ์ เพื่อประโยชน์แก่การรับไว้ซึ่งรูปารมณฺ์นั้น แห่งจิตดวงถัดไป.

ท้วงว่า “ตัวจักขุนทรีย์(จักขุประสาทนั้นนั่นแหละ)นั่นเองมิใช่หรือที่สำเร็จกิจ คือ การเห็นรูปารมณฺ์ หาใช่จักขุวิญญานไม่ เพราะตรัสไว้ว่า จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา - เห็นรูปด้วยจักขุ” ดังนี้.

ขอเฉลยว่า “หาเป็นอย่างที่ท่านกล่าวท้วงนั้นไม่ เพราะจักขุนทรีย์เป็นรูปธรรม ไม่มีความสามารถในการเห็นรูปารมณฺ์ เพราะรูปธรรมทั้งหลายเป็นธรรมชาติมีติดบอด ก็ถ้าหากจักขุนทรีย์นั้นเห็นรูปารมณฺ์ได้ไซ้ร้ เมื่อเป็นอย่างนั้นจักขุนทรีย์นั้น แม้ที่เป็นไปพร้อมกับวิญญูณอื่นที่ไม่ใช่จักขุวิญญูณ ก็ย่อมมองเห็นภาพได้ แต่ปรากฏว่าแม้มีจักขุนทรีย์อยู่ตลอดเวลาที่สัตว์ดำรงชีวิตอยู่ แต่เมื่อไม่มีวิญญูณที่เรียกว่าจักขุวิญญูณตั้งอาศัยแล้ว ในเวลานั้น แม้มีวิญญูณอื่นเป็นไปก็หามีการเห็นรูปไม่”

ท้วงอีกว่า “ตัววิญญูณที่อาศัยในจักขุนทรีย์ หรือที่สำเร็จกิจ คือ การเห็นรูปารมณฺ์ ก็แต่ว่าวิญญูณนี้เป็นนามธรรมย่อมเป็นไปไม่ขัดข้องในที่ทั้งปวง เมื่อเป็นเช่นนี้ วิญญูณนั้นย่อมเห็นรูปารมณฺ์ แม้ที่วัตถุอื่นมีฝาเป็นต้นกันขวางอยู่ได้ละสิ”

เฉลยว่า “ตัววิญญูณที่อาศัยในจักขุนทรีย์นั้นแหละ ที่สำเร็จกิจ คือ การเห็นรูปารมณฺ์ และจะเห็นรูปารมณฺ์ที่มีวัตถุที่มีฝาเป็นต้นกันขวางไว้หาได้ไม่ เพราะมีความขัดข้องด้วยแสงสว่าง แต่สำหรับรูปารมณฺ์ที่ตั้งอยู่ด้านในวัตถุใส มีแก้วผลึกเป็นต้น วิญญูณนี้จะเห็นได้ทีเดียวเพราะไม่มีความขัดข้องด้วยแสงสว่าง ก็แต่ว่าคำที่ตรัสไว้ว่า “เห็นรูปด้วยจักขุ” นี้ ฟังทราบว่าเป็นนิสสยโวหาร (คำพูดถึงที่อาศัย) กล่าวถึงจักขุอันเป็นที่อาศัยของจักขุวิญญูณผู้เห็น ดุจคำพูดว่า “มณฑาอุกกุฎฐิ กโรนติ - เตียงทั้งหลายกระทำซึ่งการให้ร้อง” อันมีความหมายว่าบุคคลผู้บนผู้นบนเตียงกระทำกรทำกรให้ร้อง ฉะนั้น

คำว่า สัมปฏิจฉันนจิตซึ่งรับเอารูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละ คือ สัมปฏิจฉันน-จิตซึ่งเป็นไปดุจว่ารับเอารูปารมณฺ์ที่จักขุวิญญูณเห็นแล้วนั้น นั่นแหละ เพื่อประโยชน์แก่การพิจารณาแห่งจิตดวงถัดไป

คำว่า สันติริณจิตซึ่งพิจารณารูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละ คือ สันติริณจิตซึ่งเป็นไปดุจพิจารณา คือได้สวณรูปารมณฺ์ที่สัมปฏิจฉันนะรับไว้แล้วนั้น นั่นแหละ เพื่อประโยชน์แก่การตัดสินใจแห่งจิตดวงถัดไป

คำว่า โวภูฏัพพนจิตซึ่งตัดสินรูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละ คือ มโนทวารวัชชน-จิตที่ทำโวภูฏัพพนกิจ คือเป็นไปดุจตัดสินอารมณ์ที่สันติริณะได้พิจารณาแล้วนั้น นั่นแหละ

คำว่า กามาวจรชวณะ ๗๗ ซึ่งได้ปัจจัยแล้ว คือ กามาวจรชวณะดวงใด ดวงหนึ่ง ซึ่งได้ปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น มีโยนิโสมนสิการเป็นต้น ตามสมควรแก่ชาติของตน

คำว่า ย่อมแล่นไป ๗ วาระโดยมาก คือย่อมแล่นไป ๗ ขณะโดยมาก ฟังทราบว่าย ท่านใช้คำว่า “โดยมาก” ก็เพราะความที่บางครั้งวายเป็นไปหย่อนกว่า นั้น คือ ในเวลาสลบ กามชวณะนี้แล่นไปเพียง ๖ วาระ ในเวลาใกล้ตาย แล่นไปเพียง ๕ วาระ

คำว่า ตทาลัมพนวิบากจิต ๒ ขณะ ซึ่งติดตามชวณะ ย่อมเป็นไปตามสมควร คือ กามวิบากจิตที่ทํากิจตทาลัมพะ ๑๑ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เป็นไป ๒ ขณะ ติดตามชวณะไปในรูปารมณฺ์ที่ยังมีอายุเหลืออยู่เพียงพอที่จะให้ตทาลัมพะ ได้เป็นไป ๒ ขณะ ย่อมเป็นไปตามสมควร คือ ย่อมเป็นไปตามสมควรแก่ข้อกำหนดแน่นอนแห่งตทาลัมพะ (ตทาลัมพนนิยม) มีอารมณ์ ชวณะ และสัตว์ กล่าวคือ ตทาลัมพะย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นอติมหันตารมณฺ์เท่านั้น ย่อมติดตามชวณะที่เป็นกามชวณะเท่านั้น และย่อมเกิดแก่สัตว์ในกามภูมิเท่านั้น ก็ความพิสดารเกี่ยวกับตทาลัมพนนิยมนี้นี้ ท่านอาจารย์จັกกล่าวต่อไปข้างหน้า

คำว่า ต่อจากนั้นไปก็มีการตกภวังค์ ความว่า ต่อจากนั้นไป คือเมื่อตทาลัมพะขณะที ๒ สิ้นสุดลง ก็มีการตกภวังค์ คือมีจิตเป็นไปดุจตกจากความ เป็นวิถีจิตสู่ความเป็นภวังค์ อันนับว่าเป็นวิถีวิมุตตจิต (จิตพ้นวิถี)

ก็ในอธิการนี้ เพื่อประโยชน์แก่ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นไปแห่งวิถีจิตได้ โดยง่าย พระอรรถกถาจารย์ก็ได้นำเรื่องอุปมาทั้งหลายมาสาธกในปกรณ์อรรถกถาทั้งหลาย ในที่นี้ขอยกมาแสดงสักเรื่องหนึ่ง คือ เรื่องบุรุษผู้บริโภคมะม่วง

มีเรื่องว่า บุรุษคนหนึ่งนอนคลุมตัวตลอดทั้งศีรษะอยู่ที่โคนต้นมะม่วงอันผลิผลแล้วต้นหนึ่ง ตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงผลหนึ่งซึ่งตกลงในที่ใกล้ จึงเลิกผ้าออกจากศีรษะ ลืมตาดู หยิบมะม่วงผลนั้นขึ้นบิบแล้วดมดู พอรู้ว่ามันสุกแล้วก็บริโภค กลืนกินมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมทั้งเสมหะ แล้วก็นอนหลับอยู่ ณ ที่นั้นนั่นแหละต่อไปอีก

ในกาลทั้ง ๙ มีกาลที่นอนหลับอยู่เป็นต้นนั้น กาลแห่งภวังค์เหมือนกาลที่ บุรุษนอนหลับ, กาลที่อารมณ์กับประสาทกระทบกันเหมือนกาลที่มะม่วงตก, กาล

ที่ปัญญาทวาราวชชนะนี้ถึงอารมณ์เหมือนกาลที่บุรุษตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงตก
นั้น, กาลที่จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเห็นรูปอารมณ์เหมือนกาลที่บุรุษลืมตาขึ้นดู, กาลที่
สัมผัสภูัจฉันนะรับเอาอารมณ์เหมือนกาลที่บุรุษหยิบผลมะม่วงขึ้น, กาลที่สันตிரณะ
พิจารณาอารมณ์เหมือนกาลที่บุรุษบีบผลมะม่วง, กาลที่โงฐัพพะณะตัดสินอารมณ์
เหมือนกาลที่บุรุษดมผลมะม่วงตัดสินว่ามันสุก, กาลที่ชวณะแล่นไปเหมือนกาลที่
บุรุษบริโภค (กัด, เคี้ยว) ผลมะม่วงนั้น, กาลแห่งตทาลัมพะณะเหมือนกาลที่บุรุษ
กลืนกินผลมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมทั้งเสมพะ, กาลแห่งภวังค์เหมือนกาลที่
บุรุษผู้นั้นนอนหลับต่อไปอีก ฉะนี้แล.

ก็อุปมาที่ยกมาแสดงนี้เป็นอันประกาศให้รู้อะไร เป็นอันประกาศให้รู้ถึง
ความที่ธรรมทั้งหลายหาการปะปนกันด้วยกิจมิได้ อย่างนี้คือ:

กิจของอารมณ์ก็สักว่ากระทบกับประสาทเท่านั้น กิจของปัญญาทวาราวชชนะ
ก็สักว่าค้ำถึงอารมณ์เท่านั้น กิจของจักขุวิญญาณก็สักว่าเห็นเท่านั้น กิจของ
สัมผัสภูัจฉันนะก็สักว่ารับอารมณ์เท่านั้น กิจของสันตிரณะก็สักว่าพิจารณาอารมณ์
เท่านั้น กิจของโงฐัพพะณะก็สักว่าตัดสินอารมณ์เท่านั้น กิจของชวณะก็สักว่าแล่น
ไปโดยอาการที่เสวยรสของอารมณ์เท่านั้น กิจของตทาลัมพะณะก็สักว่าหน่วงเอา
อารมณ์ที่ชวณะเสวยแล้วเท่านั้น ดังนี้

กัจจितที่เป็นไปอยู่อย่างนี้ แม้ว่าจะไม่มีผู้กระทำที่ชักชวนอยู่โดยนัยว่า “ตัว
ท่านนะ จงเป็นผู้มีชื่อว่าอวชชนะ จงเป็นไปในลำดับถัดไปจากภวังค์เกิด, ส่วนตัว
ท่าน จงเป็นผู้มีชื่อว่าจักขุวิญญาณ จงเป็นไปในลำดับถัดไปจากอวชชนะเกิด”
ดังนี้ เป็นต้นก็ตาม ก็ยอมเป็นไปอย่างนี้ได้ ด้วยอำนาจแห่งจิตนิยาม อุดุตุนิยาม
และพีชนิยามเป็นต้น

เพื่อความแจ่มแจ้งในความข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบสาระเกี่ยวกับนิยาม ๕ ดัง
ต่อไปนี้เกิด

เป็นความจริงว่า ใน **อรรถกถาอัฐสาลินี** ท่านได้กล่าวไว้อย่างนี้ว่า:-

อิมสมิ ปน จาเน ปญจวิธิ นิยามัม นาม คนุหิสฺสู วิชนิยามัม เป็นต้น
ความเต็มแปลว่า “ก็ในฐานะนี้ (คือในวาระที่กล่าวถึงความเป็นไปตามลำดับกัน
แห่งจิตนี้) อาจารย์ทั้งหลายถือเอาเรื่องชื่อว่า **นิยาม ๕** เข้ามา คือ พีชนิยาม -
ข้อกำหนดแน่นอนแห่งพีช ๑, อุดุตุนิยาม - ข้อกำหนดแน่นอนแห่งฤดูกาล ๑,

กรรมนิยาม - ข้อกำหนดแน่นอนแห่งกรรม ๑, ธรรมนิยาม - ข้อกำหนดแน่นอนแห่งสิ่งที่มีความเป็นอย่างนั้นเป็นธรรมดา ๑, จิตนิยาม-ข้อกำหนดแน่นอนแห่งจิต ๑

ในบรรดานิยาม ๕ อย่างเหล่านั้น การที่พืชนั้นๆ ให้ผล (หรือมีอาการ) เหมือนกับพืชชนิดเดียวกันนั้น คือ กอถั่วพุ่มจะต้องทอดยอดไปทางทิศเหนือ ทักซิณเถาวัลย์จะต้องหันลำต้นไปทางเบื้องขวา, ดอกทานตะวันจะต้องหันหน้าไปทางพระอาทิตย์, เครือเถาย่านทรายจะต้องมุ่งหน้าไปหาดันไม้อย่างเดียว, ผลมะพร้าวจะต้องมีรูอยู่ตอนบน ดังนี้ เป็นต้น นี้ชื่อว่า **พืชนิยาม**

การที่ต้นไม้เหล่านั้นๆ ผลิตดอก, ผล และใบอ่อนพร้อมกันทีเดียวในสมัยนั้นๆ ชื่อว่า **อุตุนิยาม**

การที่กรรมนั้นๆ ให้วิบากเหมือนกันกับกรรมนั้นๆ (เป็นต้น) นั้นเทียวอย่างนี้ คือ กรรมที่เป็นติเหตุกะ ให้วิบากที่เป็นติเหตุกะ ที่เป็นเหตุกะ และที่เป็นอเหตุกะ กรรมที่เป็นเหตุกะให้วิบากที่เป็นเหตุกะ และที่เป็นอเหตุกะ ไม่ให้วิบากที่เป็นติเหตุกะดังนี้ ชื่อว่า **กรรมนิยาม** แม้ความที่กรรมอันสำเร็จแล้ว พอได้ความพร้อมเพียงด้วยปัจจัยอื่นก็ผลิตวิบากหลีกเลี่ยงไม่ได้ ชื่อว่ากรรมนิยามนั้นแหละ

ส่วนความห้วนไหวแห่งหมื่นโลกธาตุ ในคราวที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายทรงถือเอาปฏิสนธิ, ในคราวที่ทรงออกจากพระครรภ์พระมารดา, ในคราวตรัสรู้, ในคราวที่พระตถาคตทรงประกาศพระธรรมจักร, ในคราวที่ทรงปลงพระชนมายุสังขาร และในคราวที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน ชื่อว่า **ธรรมนิยาม**

ส่วนชื่อว่า เมื่อประสาทถูกอารมณ์กระทบแล้ว ผู้ทำกดี ผู้ใช้ให้ทำกดี ว่า “ตัวท่านนะจเป็นผูซึ่งชื่อว่าอาวัชชนะ ฯลฯ ตัวท่านจเป็นผูซึ่งว่าชวนะ” ดังนี้ หา มิไม่ แต่ว่าจับตั้งแต่กาลที่ประสาทถูกอารมณ์กระทบแล้ว จิต คือกิริยามโนธาตุ ย่อมหยุดยั้งภวังค์ไว้, จักขุวิญญาณย่อมให้สำเร็จทัสสนกิจ, วิบากมโนธาตุย่อมให้สำเร็จสัมปฏิจฉันทกิจ, วิบากมโนวิญญาณธาตุย่อมให้สำเร็จสันตிரณกิจ, กิริยา-มโนวิญญาณธาตุย่อมให้สำเร็จโวภูฐัพพณกิจ, ชวนะย่อมเสวยรสของอารมณ์ตามธรรมดาของตนๆ นั้นเอง ดังนี้ นี้ชื่อว่า **จิตนิยาม** ในอริการแห่งวิถีจิตนี้ ประสงค์เอาจิตนิยาม ความว่า วิถีจิตย่อมเป็นไปตามลำดับกันด้วยสามารถจิต-

นิยาม

คำว่า **ขณะจิต ๑๗ ขณะ** โดยเกี่ยวกับจิตตูปบาทเพียงเท่านี้ ชื่อว่า **บริบูรณ์** ความว่า วิถีจิตทางปัญญาทวาร ชื่อว่าบริบูรณ์ คือไม่บกพร่องเลย ก็โดยเกี่ยวกับการมีจิตตูปบาทเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับอารมณ์นั้น จำนวนเพียงเท่านี้ คือเท่าที่กล่าวมานี้

คำว่า **เพราะทำคำอธิบายได้ว่า วิถีจิตตูปบาท ๑๔ ขณะ** เป็นต้น คือ เพราะประสงค์ว่ามีภวังค์ที่ล่วงไปที่เรียกว่าอดีตภวังค์ ๑ ขณะ มีภวังค์ไหว ๒ ขณะ มีวิถีจิตตูปบาทมีอาวัชชนะ เป็นต้น มีตทาลัมพะนะเป็นที่สุครวมกัน ๑๔ ขณะ

คำว่า **อารมณ์นี้เป็นอารมณ์ชื่อว่า อติมหันตารมณ์** คืออารมณ์ที่มีอายุล่วงไปเทียบเท่ากับจิต ๑ ขณะ แล้วจึงถึงคลองทวารนี้ ชื่อว่า อติมหันตารมณ์ ฟังทราบว่ามีวิถีที่เนื่องกับอารมณ์ชื่อนี้ก็ย่อมได้ชื่อตามอารมณ์ว่า **อติมหันตารมณ์-วิถี** เป็นอันว่าอติมหันตารมณ์วิถีนั้นมีอดีตภวังค์เป็นไปเพียงขณะเดียว

ท่านอาจารย์มิได้กล่าวถึงความ เป็นไปเกี่ยวกับการที่อารมณ์ที่เหลือมี สัททารมณ์ เป็นต้น มากระทบประสาทที่เหลือมีโสตประสาท เป็นต้นไว้ ก็เพราะมี นัยเดียวกับการที่รูปารมณ์มากระทบจักขุประสาทนั้นเทียว.

มหันตารมณ์

ส่วนอารมณ์ที่ล่วงไปแล้วมีไม่พอถึงความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะนะ มาถึง คลองทวาร ชื่อว่า **มหันตารมณ์** ในที่สุดแห่งขณะ (ที่เป็นไป) ในมหันตารมณ์ นั้น มีการตทภวังค์เลยทีเดียว ไม่มีตทาลัมพะนะเกิดขึ้น

คำอธิบายมหันตารมณ์

คำว่า **อารมณ์ที่ล่วงไปแล้ว** คืออารมณ์ที่มีอายุล่วงไปเทียบเท่ากับจิต ๒-๓ ขณะ แล้วจึงมาถึงคลองทวาร ก็อารมณ์ที่มีอายุล่วงไปอย่างนี้ย่อมมีอายุเหลือ เพียงพอให้จิตได้เป็นไปเนื่องด้วยอารมณ์นั้นเพียง ๑๕-๑๔ ขณะจิต แล้วจึงจะสิ้นสุดอายุ ก็การทำท่านอาจารย์กล่าวว่า **ในอารมณ์ที่มีอายุ ๑๔ ขณะจิต** นี้ ฟังทราบว่ามีท่านกล่าวหมายเอาในคราวที่อารมณ์มีอายุล่วงไป ๓ ขณะ แล้วจึงมาถึง คลองทวาร ก็ในอารมณ์ที่มีอายุล่วงไปก่อน ๓ ขณะอย่างนี้ย่อมมีจิตเป็นไปเนื่อง ด้วยอารมณ์นั้น ๑๔ ขณะ จับตั้งแต่ภวังค์ไหวขณะแรกไปจนกระทั่งขณะขณะที่ ๗

เกิดขึ้นแล้วดับไป อารมณ์ย่อมสิ้นสุดอายุพร้อมกับความดับไปแห่งขณะขณะที่ ๗ นั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมไม่มีอายุของอารมณ์เหลืออยู่ เพื่อความเกิดขึ้นแห่ง ตทาลัมพะ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ไม่มีตทาลัมพะเกิดขึ้น** เมื่อไม่มีวิถีจิตเป็นไปเพราะอารมณ์หมดอายุเสียก่อนอย่างนี้ ก็ย่อมมีภวังคจิตนั้นเที่ยว เป็นไปถัดไปจากชวณจิตขณะที่ ๗ นั้น เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **“ในที่สุดแห่งชวณะในมหันตารมณ์นั้น มีการตทกภวังค์เลยทีเดียว”** ดังนี้

ท้วงว่า ก็ถ้าหากว่าอารมณ์มีอายุล่วงไป ๓ ขณะ มีอายุเหลืออยู่เพียงเท่า จิต ๑๔ ขณะ ก็ย่อมมีความเป็นไปอย่างทีกล่าวนั้นได้ละ ไม่ต้องสงสัย แต่ว่า ถ้าหากอารมณ์มีอายุล่วงไปเพียง ๒ ขณะ มีอายุเหลืออยู่ ๑๕ ขณะละก็ อารมณ์ เช่นนี้มีอายุเหลือพอเป็นปัจจัยให้ตทาลัมพะได้เกิดขึ้น ๑ ขณะมิใช่หรือ เมื่อเป็น เช่นนี้ เพราะเหตุไรท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวไว้เป็นอีกประการหนึ่งว่า **“มีพอถึง ความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะ ๑ ขณะ”** ดังนี้บ้างล่ะ?

เฉลยว่า แม้ในอารมณ์ที่มีอายุ ๑๕ ขณะจิต จะมีอายุเหลือเพียงพอที่จะให้ จิตเป็นไปโดยความเป็นวิถีถัดไปจากชวณะขณะที่ ๗ ได้สัก ๑ ขณะจิตก็ตาม ก็แต่ว่า ตทาลัมพจิตนี้เมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะ ถ้าอารมณ์มีอายุเหลืออยู่ไม่ เพียงพอให้ได้เกิดเป็นขณะที่ ๒ เพียงพอให้ได้เพียงขณะเดียวเท่านั้น ก็ย่อม ไม่เกิดเลย เพราะในพระบาลี **ปฏิจจสมุปบาทวิภังค์** พระผู้มีพระภาคทรงกำหนด ความอุบัติแห่งตทาลัมพะไว้ ๒ วาระ แม้ในอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี ท่าน ก็ได้ กล่าวไว้ชัดเจนแล้วว่า **“ตทาลมฺพเน เทว - วาระจิต ๒ วาระมาแล้วในตทาลัมพะ”** ดังนี้

ส่วนคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในปกรณ์ **ปรมัตถวินิจจย** ว่า **“ตทาลัมพะ ย่อมเกิด ๑ หรือ ๒ วาระ อาวัชชนะเป็นต้นเกิดวาระเดียว”** ดังนี้ได้, คำนั้น บัณฑิตพึงทราบวาท่านกล่าวคล้ายตามมติของท่านมัชฌิมภิกขุ (อาจารย์ ผู้สอนปกรณ์มัชฌิมนิกาย) แต่เพราะเหตุที่วาทะของท่านมัชฌิมภิกขุถูก ปฏิเสธแล้วเที่ยวในอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี เพราะไม่เสมอกันกับพระบาลีที่กล่าว ก่อนแล้ว เพราะฉะนั้น แม้ท่านอาจารย์เองก็ไม่กล่าวถึงความเกิดขึ้นเพียงวาระ เดียวแห่งตทาลัมพะไว้ในปกรณ์ **อภิธัมมัตถสังคหะ** นี้ และในปกรณ์ **นามรูป- ปริจเจท** เพราะตัวท่านเองก็ไม่ประสงค์เหมือนกัน

พึงทราบแม้ว่า วิถีจิตที่ย่อมได้ชื่อคล้อยตามอารมณ์ว่ามหันตารมณ์วิถี เป็นอันว่ามหันตารมณ์วิถีเป็นวิถีที่มีภวังคจิตที่เรียกว่า อติตภวังคินัน ล่วงไปพร้อมไปกับ อารมณ์นั้น ๒-๓ ขณะนั้นเทียว

ปริตตารมณ์

อารมณ์ที่ล่วงไปแล้วมาถึงคลองทวาร มีไม่พอแม้ถึงความเกิดขึ้นแห่งขณะชื่อว่า ปริตตารมณ์ ในปริตตารมณ์นั้น เพราะแม้แต่ขณะก็ไม่เกิดขึ้น ใจ-วิญญาณะเท่านั้นย่อมเป็นไป ๒-๓ วาระต่อจากนั้นไปก็มีการตกภวังคินันเทียว

คำอธิบายปริตตารมณ์

คำว่า อารมณ์ที่ล่วงไปแล้ว คืออารมณ์ที่มีอายุล่วงไปเทียบได้กับขณะจิตที่ล่วงไป (ที่เรียกว่า “อติตภวังค”) เกินกว่า ๓ ขณะ

คำว่า มีไม่พอแม้ความเกิดขึ้นแห่งขณะ คือมีอายุเหลืออยู่ไม่เพียงพอแม้ถึงความเกิดขึ้นแห่งขณะ ๗ ขณะ เป็นความจริงว่า อารมณ์นี้แม้ว่าจะมีอายุเหลืออยู่จนถึงฐานะความเกิดขึ้นแห่งขณะ เพราะยังเหลืออยู่เทียบเท่า ๖ ขณะจิตก็ตาม ก็ไม่เป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นแห่งขณะ เพราะทรมกำลังโดยรอบด้านเหตุเพราะความที่มีอายุน้อยนั้นแหละ ด้วยว่าขณะเมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ที่มีอายุมากพอจะให้ตนได้เป็นไปถึง ๗ วาระนั้นเทียว โดยข้อกำหนดอันเป็นขวนนิยม หากว่ามีอายุไม่มากพอที่จะให้เป็นไปได้ถึง ๗ วาระ ขณะนั้นก็ย่อมไม่เกิดเลยแม้เพียงขณะจิตเดียว เพราะฉะนั้น ปริตตารมณ์วิถีนี้จึงมีอันสิ้นสุดลงด้วยวิญญาณะจิตเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “วิญญาณะเท่านั้นย่อมเป็นไป ๒-๓ วาระ” ดังนี้.

ก็คำว่า ๒-๓ วาระ มีความหมายว่า วิญญาณะเป็นไป ๒ วาระบ้าง ๓ วาระบ้าง อธิบายว่าอย่างน้อย ๒ วาระ

ถามว่า อารมณ์ที่นับว่าเป็นปริตตารมณ์นี้ย่อมเป็นอารมณ์ที่มีอายุล่วงไปแล้ว เหลืออยู่เพียงพอให้วิญญาณะจิตเป็นไปเกินกว่า ๔ วาระ เพราะเหตุไรท่านจึง กล่าวว่า “๒-๓ วาระ” อย่างนี้ เท่านั้นเล่า วิญญาณะจิตเป็นไปเกินกว่า ๓ วาระมิได้หรือ?

ตอบว่า จริงอย่างนั้น โวฏฐัพพนจิตไม่อาจเป็นไปเกินกว่า ๓ วาระ เพราะจิตที่เป็นไปเกิน ๓ วาระนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ก็สำหรับจิตที่เป็นไปด้วยสามารถอาเสวนปัจฉัยเท่านั้น ก็แต่ว่าอาเสวนปัจฉัยนี้ทรงแสดงไว้ก็ในคราวเป็นไปโดยชวนกิจเท่านั้น ไม่ใช่โดยกิจนอกนี้ เพราะฉะนั้น โวฏฐัพพนจิตนี้จึงมีความเป็นไปอย่างมาก ๓ วาระเท่านั้น ฉะนั้นแล.

ส่วน พระอานันทาจารย์ (ผู้แต่งฎีกาอภิธรรม) อธิบายความเป็นไปของวิถิจิตในปริตตารมณนี้ เอาไว้อย่างนี้ว่า “วิถิจิตที่มีโวฏฐัพพนะเป็นที่สุดไม่มีหรรอก เพราะวาทโวฏฐัพพนะเมื่อเกิดขึ้นย่อมเป็นไปโดยความเป็นอนันตรปัจฉัยแก่กุศล-ชวนะ, อกุศลชวนะ และกิริยาชวนะ ชั้นกามาวจรอย่างแน่นอนทีเดียว ย่อมไม่ เป็นไปโดยประการอื่นจากนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสอาวัชชนจิตทั้งหลายไว้โดย ความเป็นปัจฉัยแก่ชวนะดังกล่าวแล้วเสมอ เช่นว่า “**อาวัชชชา กุสลาณํ ขนุธาณํ อกุสลาณํ ขนุธาณํ อนนุตรปจฺเจยน ปจฺจโย** - อาวัชชนะทั้งหลายย่อมเป็น ปัจฉัยโดยอนันตรปัจฉัยแก่กุศลชั้นทั้งหลาย แก่อกุศลชั้นทั้งหลาย” ดังนี้เป็นต้น ก็แต่ว่าโวฏฐัพพนะก็คือ อาวัชชนจิตนั้นแหละ (มโนทวารวัชชนจิตนั้นแหละ) เพราะฉะนั้น เมื่อมีโวฏฐัพพนะเกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่อาจห้ามความเป็นไปแห่งชวนะ ทั้งหลายได้ และเมื่อเป็นเช่นนี้ ความเป็นปริตตารมณวิถิจิตจึงไม่อาจกำหนดไว้โดย เกี่ยวกับความเป็นไปแห่งโวฏฐัพพนะ ๒-๓ วาระ อย่างที่กล่าวนั้นได้ ทว่า พึง กำหนดโดยความเป็นวิถิจิตที่มีชวนะไม่บริบูรณ์ คือไม่ครบ ๗ วาระ เพราะมีกำลัง อ่อนเท่านั้น นั้นเทียว กล่าวคือ ในคราวที่เป็นไป ๖ วาระ ในเวลาสลบและใน คราวที่เป็นไป ๕ วาระ ในเวลาใกล้ตาย” ดังนี้.

ท่านอานันทาจารย์กล่าวไว้อย่างนั้นก็จริง ถึงกระนั้น บัณฑิตก็พึงทราบวาทโอกาสที่โวฏฐัพพนะไม่อาจเป็นอนันตรปัจฉัยแก่ชวนะ เพราะความบกพร่องแห่ง ปัจฉัยก็มีอยู่ ดุจจิตตจิตของพระชินาสัพพไม่อาจเป็นอนันตรปัจฉัยแก่ปฏิสนธิในภพ ใหม่ เพราะความบกพร่องแห่งปัจฉัยนั้นนั่นแหละ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น บัณฑิตย่อม กำหนดปริตตารมณวิถิจิตได้อย่างนี้ทีเดียวว่า “โวฏฐัพพนะย่อมเป็นไป ๒-๓ วาระ” ดังนี้ เหมือนอย่างที่เราพบในอรรถกถาทั้งหลายนั้นเทียว

อติปริตตารมณ

ส่วนอารมณที่ลวงไปแล้วมาถึงคลองทวาร มีไม่พอถึงความเกิดขึ้นแห่ง
โฏฐัพพะ โกล้ตอความดับ ชื่อว่า อติปริตตารมณ ในอติปริตตารมณนั้นมีแต่
ภวังคจลนะ (ภวังคโหว) เท่านั้น ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต

คำอธิบายอติปริตตารมณ

คำว่า อารมณที่ลวงไปแล้ว คืออารมณที่มีอายุลวงไปแล้วเทียบได้กับขณะ
จิตที่ลวงไปแล้ว ที่เรียกว่า อติตภวังคณัน ๑๐-๑๕ ขณะจิต

คำว่า ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต ความว่า ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต
ก็เพราะเหตุว่า อติปริตตารมณเป็นอารมณที่มีอายุน้อยยิ่งนัก อย่างมากก็เพียง ๗
ขณะจิตเท่านั้น ซึ่งมีไม่เพียงพอเพื่อความเกิดขึ้นแม้แห่งโฏฐัพพนจิต ๒-๓ วาระ
อย่างมากที่สุดแต่ทำภวังคโหวไปเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าว
ว่า “มีแต่ภวังคจลนะเท่านั้น” ดังนี้.

ถามว่า อารมณที่มีอายุลวงไป ๑๐ ขณะจิต แม้เหลือเพียง ๗ ขณะจิตก็ตาม
ถึงกระนั้นก็มีเพียงพอเพื่อความเกิดขึ้นแห่งโฏฐัพพะ ๑ วาระมีหรือ เพราะ
เหตุไรท่านจึงกล่าวว่า “มีไม่พอถึงความเกิดขึ้นแห่งขณะ” และว่า “มีแต่ภวังค-
จลนะเท่านั้น” ดังนี้เล่า?

ตอบว่า โฏฐัพพนจิตนั้น ได้ชื่อว่าเป็นชวนปฏิปาทกมนสิการ (มนสิการที่
ยังชวนจิตให้ดำเนินไป) คือเมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การยังชวน-
จิตทั้งหลายเป็นไป ก็แต่ว่าในอารมณที่มีอายุหมดไปก่อนหน้าไม่มีอายุเหลืออยู่
เพื่อความเกิดขึ้นแห่งขณะ แม้เพียงวาระเดียวเท่านั้นอย่างนี้ ประโยชน์อะไรพึงมี
เพื่อให้โฏฐัพพนจิตนี้ทำได้ในอารมณนั้น ประโยชน์นั้นหาไม่มี เมื่อไม่มีการทำ
ประโยชน์ โฏฐัพพนจิตนั้นก็ย่อมไม่เกิดขึ้นเลย และแม้ภวะที่จิตก่อนหน้านี้มี
ปัญจทวาราวชชนะ จักขุวิญญาณ เป็นต้น ไม่เกิดขึ้นในอติปริตตารมณนี้แม้มีอายุ
เหลืออยู่ บัณฑิตก็พึงทราบอรรถาธิบายตามทำนองดังได้กล่าวมาแล้วนี้

ท้วงว่า คำตอบที่ว่ามานี้ ย่อมขัดแย้งกับคำที่กล่าวแล้วในปริตตารมณวิถิ
เพราะในปริตตารมณวิถินั้น ชวนะก็เกิดไม่ได้เหมือนกัน โดยการอ้างถึงชวน-

นิยม แต่ถึงแม้ชวณะเกิดไม่ได้ โกฎฐัพพะนาก็ยังเกิดได้ ไม่ใช่เพียงวาระเดียว ทว่าถึง ๓ วาระทีเดียว เพราะเหตุไรจึงเกิดได้ ในเมื่อไม่มีประโยชน์เกี่ยวกับการยังชวณะให้แล่นไป เช่นเดียวกันกับที่อ้างในอติปริตตารมณวิถีนี?

เฉลยว่า ถ้าอย่างนั้น ก็จะขอกล่าวให้ยิ่งอีกหน่อย ในปริตตารมณวิถิ โกฎฐัพพะนาก็ยังเกิดได้ เพราะยังมีอายุอารมณฺ์เหลือพอเป็นปัจจัยแก่ชวณะ แม้ว่าอายุอารมณฺ์จะเหลือน้อยเกินไปจนปิดโอกาสแห่งชวณะที่จะต้องเป็นไปจนครบ ๗ วาระก็ตาม อธิบายว่า ชวณะเกิดไม่ได้เองเพราะเหตุอื่น คือ **เพราะขัดข้องด้วยข้อกำหนดอันเป็นชวณินิยม** ไม่ใช่เพราะขาดอารมณฺ์ เพราะอารมณฺ์ยังมีอายุเหลืออยู่พอเป็นปัจจัยแก่ชวณะได้ เมื่อยังไม่ขาดอารมณฺ์ โกฎฐัพพะนาก็ยังอาศัยเป็นปัจจัยเกิดขึ้นได้ เพื่ออันจะยังชวณะให้แล่นไป ถึงความพยายามอยู่ ๓ วาระชวณะก็ไม่เกิดขึ้นแล่นไปในอารมณฺ์นั้น ก็สิ้นความพยายามไป ส่วนในอติปริตตารมณฺ์วิถิ ชวณะไม่อาจเกิดได้เลย **เพราะขาดอารมณฺ์** เมื่อเป็นเช่นนี้ โกฎฐัพพะนาก็ย่อมไม่เกิดขึ้นได้ในอารมณฺ์ที่มีอายุเหลืออยู่ ๑ ขณะจิตนั้น ถึงกระนั้นก็ไม่เกิดขึ้น เพราะไม่มีประโยชน์ที่ต้องทำ คือการทำชวณะให้แล่นไป แม้เกี่ยวกับการที่จักขุวิญญาณเป็นต้น ไม่เกิดขึ้น ก็พึงทราบอรรถาธิบายทำนองเดียวกันนี้ โดยการกล่าวย้อนลำดับ อย่างนี้คือ เมื่อโกฎฐัพพะนาก็ไม่มีโอกาสเกิดขึ้นตามธรรมดาของตนได้ สันตริณะที่จะพึงเกิดขึ้นมาเพื่อประโยชน์แก่การตัดสินใจแห่งโกฎฐัพพะนาก็ย่อมไม่เกิดขึ้น ฯลฯ เมื่อจักขุวิญญาณไม่เกิดขึ้น ประโยชน์อะไรด้วยความเกิดขึ้นแห่งปัญจทวาราวชชณะเล่า ฉะนี้แล พึงทราบว่า จิตดวงก่อนจะเป็นปัจจัยให้จิตดวงหลังเกิดขึ้นได้ ก็เกี่ยวกับจิตดวงหลังนั้นไม่มีความบกพร่องด้วยปัจจัยอื่นที่สนับสนุนให้ตนได้เกิดขึ้นตามธรรมดาของตนอยู่ก่อนเท่านั้น.

ส่วนอาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “ในอติปริตตารมณฺ์นี้ ท่านอาจารย์ไม่น่าจะกล่าวว่า ‘มีแต่ภวังคจลนะเท่านั้น’ น่าจะกล่าวว่า ‘ไม่มีภวังคฺุปัจเฉทะ’ เพราะถ้าหากว่ามีภวังคฺุปัจเฉทะ วิถิจิตทั้งหลายก็ย่อมเป็นไปแล” จริงอย่างที่อาจารย์พวกนั้นกล่าว ก็แต่ว่าบัณฑิตพึงทราบว่า ความไม่มีแห่งภวังคฺุปัจเฉทะนั้น เป็นอันที่ท่านอาจารย์บอกให้ทราบโดยนัย ด้วยคำว่า “**ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต**” ดังนี้ นั่นนั่นเอง เพราะว่าเมื่อจะมีวิถิจิตเกิดขึ้น ภวังคฺุต้องขาดหายไปก่อน คือมีภวังคฺุปัจเฉทะเกิดขึ้นก่อน ฉะนี้แล ที่ว่ามานี้คือ **อติปริตตารมณฺ์** วิถิที่เนื่องกับอติ-

ปริตตารมณฺ์ก็ยอมได้ชื่อตามอารมณฺ์ว่า **อติปริตตารมณฺ์วิธี** นั้นเทียว.

ถามว่า ในเมื่อจิตที่เป็นไปกับอติปริตตารมณฺ์ หากความเป็นวิธีมิได้เลย กล่าวคือ มีแต่ภวังค์ไหวเท่านั้นอย่างนี้ เพราะเหตุไรจึงเรียกลำดับจิตที่มีแต่ภวังค์เท่านั้นเหล่านี้ว่า “อติปริตตารมณฺ์วิธี” เล่า?

เฉลยว่า ฟังทราบว่า ลำดับจิตที่มีแต่ภวังค์เหล่านี้ ท่านเรียกว่า “อติปริตตารมณฺ์วิธี” ก็สักว่าโง่หารเท่านั้น หากมีความเป็นวิธีอะไรๆ ไม่ โดยอาศัยเหตุสักว่าอารมณฺ์มาถึงคลองทวารเป็นเหตุให้ภวังค์ไม่เป็นไปตามปกติ ทว่าเกิดการไหวตัวด้วยอำนาจแห่งการกระทบกันระหว่างอารมณฺ์กับประสาทนั้น เท่านั้น เพื่อประโยชน์แก่การจะแสดงให้เห็นว่า เมื่ออารมณฺ์มาถึงคลองประสาทเข้าแล้ว แม้มีอายุเหลือน้อยยิ่งนักอย่างนั้น ก็มีผลกระทบถึงความเป็นไปแห่งจิตได้ทีเดียว แม้เพียงสร้างความสั่นไหวแห่งภวังค์เท่านั้นก็ตาม ฉะนั้นแล.

วาระ ๔ แห่งวิถีจิตทางปัญญาทวาร

ฟังทราบวิสัยปวัตติอันเป็นอารมณฺ์ ๔ อย่าง (มีอติมหันตารมณฺ์เป็นต้น) แห่งวาระ (ของวิถีจิต) ๔ วาระ กล่าวคือ ตทาลัมพนวาระ ๑ ชนวนวาระ ๑ โวฏฐัพพนวาระ ๑ โมฆวาระ ๑ ตามลำดับ ทางปัญญาทวาร คือทางจักขุทวาร ตามประการที่กล่าวมาอย่างนี้ และทางโสตทวารเป็นต้น ตามประการที่กล่าวนั้น เหมือนกัน แม้โดยประการทั้งปวง

คำอธิบาย

คำว่า **วิสัยปวัตติอันเป็นอารมณฺ์** คือวิสัยปวัตติ (อารมณฺ์ที่เป็นไป) อันเป็นอารมณฺ์ของวิถีจิตซึ่งมี ๔ อย่าง มีอติมหันตารมณฺ์เป็นต้น อีกอย่างหนึ่งมีความหมายว่า วิสัยปวัตติอันเป็นอารมณฺ์ คือ เป็นปัจจัยแก่การบัญญัติวาระ ๔ มีตทาลัมพนวาระเป็นต้น เพราะว่าแม้ปัจจัยท่านก็ใช้ศัพท์ว่า “อารมณฺ์” ในที่บางแห่ง เช่น ในประโยคที่ว่า **ลจฺจนฺติ มาโร โอตาริ ลจฺจนฺติ มาโร อารมณฺ์**^๑ แปลว่า “มารยอมได้ช่อง มารยอมได้อารมณฺ์ (ได้ปัจจัย)” ดังนี้เป็นต้น ก็ถ้าหากเล็งเอาความหมายว่า “ปัจจัย” เป็นสำคัญอย่างนี้แล้ว ความสงสัยอย่างนี้ว่า “ก็โมฆ-

๑ ส.ม.หา. ๑๙/๑๙๐.

วาระ เป็นวาระที่ว่างเปล่าจากวิถิจิต ไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้นเลย ทว่ามีแต่ภวังค์ไหว (ภวังคจลนะ) อย่างเดียวเป็นไป เมื่อเป็นเช่นนี้ วิสยัปวัตติ คืออติปริตตารมณฺ์ นั้นจะเป็นอารมณ์แห่งโมฆวาระได้อย่างไร เพราะว่าภวังค์ที่ไหวเหล่านั้นมิได้ถือเอาอติปริตตารมณฺ์นั้นเป็นอารมณ์ ทว่า ถือเอาอารมณ์ประจำของตนมีกรรมกรรมนิमितเป็นต้น เป็นอารมณ์ต่างหาก” ดังนี้ ย่อมไม่เกิดขึ้นแล, และถ้าหากว่าไม่ถือเอาในความหมายว่าเป็นปัจฉัย คำว่า วิสยัปวัตติอันเป็นอารมณ์ นี้ ก็ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์กล่าวไว้ผิด

คาถาประมวลวิถิจิตทางปัญจทวาร

วิถิจิตตานิ สตุเตว จิตตูปปาทา จตุททส

จตุปญญาส วิตถารา ปญจทวารเ ยถารหิ

แปลว่า ทางปัญจทวารมีวิถิจิต ๗ เท่านั้น มีจิตตูปปาท ๑๔ ดวง โดยพิสดาร มีจิตตูปปาท ๕๔ ดวง ตามสมควร

คำอธิบายคาถาประมวลวิถิจิตทางปัญจทวาร

ทางปัญจทวารมีวิถิจิตเกิดขึ้นตามสมควร คือ ตามความเหมาะสมแก่ทวาร มีจักขุทวารเป็นต้น นั้น ๆ อย่างนี้คือ จักขุวิญญาณ เป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่จักขุทวาร โสตวิญาณเป็นต้น เป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่โสตทวารเป็นต้น ส่วนจิตทั้งหลายนอกจากวิญญาณ ๕ นี้ มีอาวัชชนะเป็นต้น เป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่ทวารทั้ง ๕, ตามความเหมาะสมแก่ปัจฉัย อย่างนี้คือ กุศลชวณะเป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่ปัจฉัย คือโยนิโสมนสิการ อกุศลชวณะเป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่ปัจฉัย คือ อโยนิโสมนสิการเป็นต้น และตามความเหมาะสมแก่อารมณ์นั้น ๆ อย่างนี้คือ จักขุวิญญาณเป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่รูปารมณฺ์ โสตวิญาณเป็นต้นเป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่สัททวารมณฺ์เป็นต้น จิตทั้งหลายออกไปจากวิญญาณ ๕ นี้เป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่อารมณ์ทั้ง ๕

ก็วิถิจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ทวารเป็นต้นนั้น นับโดยตำแหน่งความเกิดขึ้นก็มีเพียง ๗ เท่านั้น คือ อาวัชชนะ (ปัญจทวารวัชชนะ) ๑ ทัสสนะ (จักขุวิญญาณ) เป็นต้น ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๑ สันตึรณะ ๑ โวฏฐัพพะ ๑ ชวณะ ๑ ตทาลัมพะ ๑

อีกอย่างหนึ่งจิตตูปบาท คือ จิตที่เกิดขึ้นทั้งหลายนับโดยลำดับความอุบัติทีละขณะนั้นเทียบย่อมมี ๑๔ ขณะ คือ จิต ๕ ขณะ มีอาวัชขณะเป็นต้น ชวณะ ๗ ขณะ ตทาลัมพะนะ ๒ ขณะ แต่โดยพิสดารย่อมมีกามาวจรจิตเกิดทางปัญจทวารรวมกันได้ทั้ง ๕๔ ดวงนั้นแหละ ตามความเหมาะสมแก่ทวารนั้น ๆ

ภาพแสดงวิถีจิตทางปัญจทวารอันเนื่องกับวิสัยปวัตติทั้ง ๔

ก่อนอื่น พึงทราบตัวอักษรที่ใช้เป็นสัญลักษณ์แสดงภาพ ดังต่อไปนี้

- ภ - ภวังค์ปกติ
- ต - อดีตภวังค์
- น - ภวังค์จลนะ
- ท - ภวังค์ปัจเฉทะ
- ป - ปัญจทวาราวชชณะ
- จ - จักขุวิญญาณ (ถ้าเป็นทางจักขุทวาร, ถ้าเป็นทางทวารอื่นก็เปลี่ยนสัญลักษณ์เป็น ส - โสทวิญญาณ เป็นต้น)
- ล - สัมปฏิจฉันนะ
- ณ - สันตிரณะ
- โว - โวภูฐัพพะนะ
- ช - ชวณะ
- ต - ตทาลัมพะนะ

อันดับแรก จักขุทวารวิถีจิต มีความเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับวิสัยปวัตติทั้ง ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ:-

อติมหันตารมณวิถี เป็นวิถีที่มีอารมณ์ คือรูปารมณล่องไปแล้ว ๑ ขณะ จิต จึงมาถึงคลองจักขุทวาร จึงมีอดีตภวังค์เพียงขณะเดียว อารมณมีอายุเหลือพอเป็นปัจจัยแก่วิถีจิต ๑๖ ขณะ มีวิถีเดียวอย่างนี้ คือ:-

- ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ -
ภ ตี น ท ป จ ลั ณ โว ช ช ช ช ช ช ช ช ต ต ภ

มหันตารมณวิถี เป็นวิถีที่มีอารมณ์ล่องไปแล้ว ๒-๓ ขณะจิต จึงมาถึงคลองจักขุทวาร จึงมีอดีตภวังค์ ๒-๓ ขณะ อารมณมีอายุเหลือพอเป็นปัจจัย

แกวี่ถึจึตอยู่ ๑๕-๑๔ ขณะจึต มี ๒ วิถึ อย่างนึคึอ :-

- ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ -
 ภา ตึ ตึ น ท ป จ ลั ฦ โว ช ช ช ช ช ช ช ภา ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ น ท ป จ ลั ฦ โว ช ช ช ช ช ช ช ภา

ปรึตตารมณวิถึ เป็นวิถึที่มีอารมณล้งไปล้ง ๔-๙ ขณะจึต จึงมาถึง
 คลองจักชุกวาว จึงม็อตึตภาว้งคึ ๔-๙ ขณะ อารมณมีอายุเหล็ออยู่พอเป็นปัจจัจ
 แกวี่ถึจึต ๑๓-๘ ขณะจึต มี ๖ วิถึ อย่างนึคึอ:-

- ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ -
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ น ท ป จ ลั ฦ โว โว โว ภา ภา ภา ภา ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น ท ป จ ลั ฦ โว โว โว ภา ภา ภา ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น ท ป จ ลั ฦ โว โว โว ภา ภา ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น ท ป จ ลั ฦ โว โว โว ภา ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น ท ป จ ลั ฦ โว โว โว ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น ท ป จ ลั ฦ โว โว ภา

อติปรึตตารมณวิถึ เป็นวิถึที่มีอารมณล้งไปล้ง ๑๐-๑๕ ขณะจึต จึง
 ม็อตึตภาว้งคึ ๑๐-๑๕ ขณะจึต อารมณมีอายุเหล็ออยู่ ๗-๒ ขณะจึต มี ๖ วิถึ
 อย่างนึคึอ:-

- ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ -
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น น ภา ภา ภา ภา ภา ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น น ภา ภา ภา ภา ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น น ภา ภา ภา ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น น ภา ภา ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น น ภา ภา
 ภา ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ ตึ น น ภา

ในอติปรึตตารมณวิถึ ได้ช็อว่าวิถึกึลักว่าโวหารเท่านั้น ไม่มีวิถึจึตเกิดชึ้น
 จึริง ๗ อายุที่เหล็ออยู่น้อยเกินไปของอารมณกึมีผลเพียงการทำให้ภาว้งคึล้งนัหวไป
 เท่านั้น ไม่อาจทำจึตตูปบาทที่เป็นวิถึให้เกิดได้

ก็เป็นอันว่าทางจักขุทวารนี้ สามารถรวบรวมวิถีที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทั้ง ๔ ได้ ๑๕ วิถี, ทางจักขุทวารเป็นฉันใด แม้ทางทวารที่เหลือมีโสตทวารเป็นต้น ก็เป็นฉันนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ย่อมกล่าวได้ว่าทางปัญญาทวารนี้สามารถรวบรวมวิถีจิตทั้งหมดที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทั้ง ๔ นั้นได้ ๗๕ วิถี ฉะนั้นแล.

หมายเหตุ อารมณฺมีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะจิต เริ่มนับตั้งแต่อุปปาทขณะของอดีตภวังค์ดวงแรกไป ซึ่งจะดับไปพร้อมกับภังคขณะของจิตขณะที ๑๗

บัณฑิตพึงทราบว่ วิถีจิตจะได้ชื่อว่า “อติมหันตารมณฺวิถิ” เป็นต้นนั้น ก็เนื่องอยู่กับอดีตภวังค์ กล่าวคือ ถ้ามีอดีตภวังค์เป็นไปเพียงขณะเดียว ก็ได้ชื่อว่า เป็นอติมหันตารมณฺวิถิ ความเป็นอติมหันตารมณฺวิถิจึงมีได้เนื่องอยู่กับการมีตทาลัมพะ เพราะแม้ไม่มีตทาลัมพะก็เป็นอติมหันตารมณฺวิถิได้ ด้วยว่าเมื่อไม่พร้อมเพรียงด้วยปัจจัยแห่งตทาลัมพะ ตทาลัมพะก็ย่อมไม่เกิดขึ้น, ถ้ามีอดีตภวังค์เป็นไป ๒-๓ ขณะ ก็ได้ชื่อว่า มหันตารมณฺวิถิ ดังนี้ เป็นต้น.

จนัยความเป็นไปของวิถีจิตที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทางปัญญาทวาร

วิภูตารมณฺ, อวิภูตารมณฺ

วาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร (ปริตตชวณวาระ)

ส่วนถ้าหากว่าวิภูตารมณฺมาถึงคลองมโนทวาร ต่อจากนั้นไปในเมื่อมีความสิ้นสุดแห่งภวังคจลณะ มโนทวารวิชชณะ และชวณะแล้ว วิบากตทาลัมพะก็ย่อมเป็นไป ต่อจากนั้นไปก็มีการตภวังค์ แต่ในอวิภูตารมณฺ เมื่อมีความสิ้นสุดแห่งชวณะแล้วจะมีแต่การตภวังค์อย่างเดียว ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะแล.

คำอธิบายมโนทวารวิถิ วาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร

ทางมโนทวาร ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่ “ถ้าหากว่าอติมหันตารมณฺ” เป็นต้น เพราะจิตที่เป็นไปทางมโนทวารที่มีกามธรรมเป็นอารมณฺย่อมมีอารมณฺที่เป็นอดีตก็ได้ ที่เป็นอนาคตก็ได้ จึงไม่อาจกำหนดอารมณฺโดยเกี่ยวกับเป็นอติมหันตารมณฺ (อารมณฺที่มีอายุมากยิ่ง) เป็นต้นได้ เพราะอติมหันตารมณฺท่าน

กำหนดเอาอารมณ์ปัจจุบันที่มาถึงคลองทวาร ๕ เท่านั้น เพราะเหตุนั้น เพื่อจะ กำหนดเอาอารมณ์นั้นโดยเกี่ยวกับเป็นวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏชัด) และ อวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด) เท่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ถ้าหาก ว่าวิภูตารมณ์” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า **มาถึงคลอง** อธิบายว่า เพราะเหตุที่มโนทวารไม่ใช่ประสาทเหมือน อย่างทวาร ๕ ข้างต้น คำว่า “มาถึงคลอง” จึงมิได้มีความหมายว่ามาถึงระยะ ที่อานุกาของประสาทอะไรๆ ลึกอย่างหนึ่งที่ได้ชื่อว่าทวาร จะแผ่ไปรับกระทบ เหมือนอย่างทีกล่าวแล้ว ก็ภวังค์ที่มีในลำดับถัดไปข้างหน้าแต่มโนทวาราวชชนะ นั้นเอง ชื่อว่า มโนทวาร เพราะฉะนั้น ฟังทราบความหมายของคำว่า “มาถึง คลองมโนทวาร” นี้ อย่างนี้ว่า ได้แก่การที่อารมณ์นั้นๆ เป็นปัจจัยให้ภวังค์ไหวตัว เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมโนทวาราวชชนะดังนี้เท่านั้น.

ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า “อารมณ์มีขณะล่วงไปแล้ว..... ย่อมมาถึงคลอง มโนทวาร” ดังนี้ เหมือนอย่างในหนก่อน เพราะวิถีจิตทางมโนทวารมีความเป็น ไปเนื่องด้วยความปรากฏชัดหรือปรากฏไม่ชัดแห่งอารมณ์เท่านั้น มิได้เป็นไปเกี่ยว เนื่องกับอายุของอารมณ์ที่เหลืออยู่เหมือนวิถีจิตทางปัญจทวาร เป็นความจริงว่า ทางปัญจทวาร อารมณ์นั้นถ้าหากว่าล่วงไปแล้วเทียบได้กับจิตขณะเดียวก็ตาม หรือมากกว่าก็ตาม ถ้ายังมีอายุเหลือพอเป็นปัจจัยให้วิถีจิตเกิดขึ้นได้ วิถีจิตก็จะ เกิดขึ้น ถ้ามีอายุเหลือน้อยเกินไปไม่เพียงพอที่จะเป็นปัจจัยให้วิถีจิตเกิดขึ้น วิถี จิตก็จะไม่เกิดขึ้นอันใด ทางมโนทวารหาเป็นฉนั้นไม่ ทว่าเป็นอย่างนี้ คืออารมณ์ ใดทำภวังค์ให้ไหวจนขาดสายเป็นปัจจัยให้วิถีจิตเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์นั้น อารมณ์นั้น ย่อมถึงฐานะว่ามีความปรากฏเพียงพอในอันเป็นปัจจัยให้วิถีจิตเป็นไปทั้งนั้น ถ้า มีกำลังสามารถยังวิบากตทาลัมพะให้เกิดขึ้นได้ ก็ชื่อว่า วิภูตารมณ์ ถ้ามีกำลัง ไม่เพียงพอในอันยังวิบากตทาลัมพะให้เกิดขึ้นได้ ก็ชื่อว่า อวิภูตารมณ์ เพราะ ฉะนั้น อันการจะกล่าวว่า “อารมณ์มีขณะล่วงไปแล้ว.....จึงมาถึงคลองมโนทวาร” จึงไม่มีประโยชน์ในอันจะให้รู้สรรพพิเศษเกี่ยวกับประเภทของวิถีจิตทางมโนทวาร เมื่อไม่มีประโยชน์ท่านอาจารย์ก็ย่อมไม่กล่าวอย่างนั้น และเพราะเหตุนี้ นั้นแหละ ทางมโนทวารนี้จึงไม่มีการกำหนดภวังค์จิตที่เป็นไปก่อนหน้าแต่ภวังค์ไหว โดยชื่อว่า “อดีตภวังค์” เพื่อให้ทราบว่าเป็นภวังค์ที่ล่วงไปพร้อมกับอารมณ์ เพื่อประโยชน์

แก่การนับอายุของอารมณ์ที่ล่วงไปแล้วและที่ยังเหลืออยู่ เหมือนอย่างทางปัญจ-
ทวาร เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาพแสดงวิถีจิตทางมโนทวาร จึงไม่มีความจำเป็นต่อองระ-
บุกวงศ์ โดยชื่อว่า “อดีตภวังค์” เลยทีเดียว.

ท้วงว่า ถ้าหากข้อกำหนดความเป็นวิภูตารมณฺเณมีว่า “ถ้ามีกำลังความ
สามารถยังวิบากตทาลัมพะณะให้เกิดขึ้นได้ ก็ชื่อว่า วิภูตารมณฺเณ” ดังกล่าวนั้นไซ้
ถ้าอย่างนั้น พวกพรหมก็ย่อมไม่ได้วิภูตารมณฺเณ และเพราะไม่ได้วิภูตารมณฺเณ ก็ย่อม
ไม่ได้วิถีจิตที่ชื่อว่า วิภูตารมณฺเณวิถี เลยละสิ เพราะตทาลัมพะณะ ย่อมไม่เกิดแก่พวก
พรหม ตามข้อกำหนดแห่งตทาลัมพะณนิยม?

เฉลยว่า แม้พวกพรหมก็ย่อมไม่ได้วิภูตารมณฺเณวิถี มิใช่ไม่ได้
เพียงแต่ว่า ตทาลัมพะณะย่อมไม่เกิดแก่พวกพรหมเหล่านั้นเท่านั้น เพราะขัดข้อง
ด้วยข้อกำหนดแห่งตทาลัมพะณนิยม ฟังทราบว่ คำว่า “ถ้ามีกำลังสามารถยัง
วิบากตทาลัมพะณะให้เกิดขึ้นได้ ก็ชื่อว่า วิภูตารมณฺเณ” ดังนี้ นี้ เป็นเพียงคำพูดซึ่ง
ให้เห็นกำลังความสามารถของอารมณ์ที่ฟังจะบัญญัติชื่ออย่างนี้เท่านั้น มิได้หมาย
ความว่า ถ้าเป็นวิภูตารมณฺเณแล้ว จะต้องเป็นอารมณ์ที่ทำวิบากตทาลัมพะณะให้เกิด
ขึ้นทุกครั้งทีปรากฏ แต่ประการใด ดูคำพูดว่า “ถ้าสามารถยังผ่านช่องที่เจาะไว้
ที่ไม้กระดานซึ่งวางเรียงตรงกัน ๗ แผ่นได้ตลอด ก็ชื่อว่า เป็นนายขมังธนู” อัน
มิได้หมายความว่า ผู้ชื่อว่า นายขมังธนู คือผู้ที่ยิงทะลุผ่านช่องไม้กระดานทั้ง ๗
เหล่านั้นแต่ประการใด ฉะนั้น ความว่า แม้ไม่มีโอกาสยิงทะลุผ่านช่องกระดาน
เหล่านั้น แต่เมื่อมีความสามารถที่จะทำอย่างนั้นได้ ก็ชื่อว่า นายขมังธนู นั้นเทียว.
อธิบายว่า อารมณฺเณแม้มีกำลังความสามารถยังวิบากตทาลัมพะณะให้เกิดขึ้นได้ก็ตาม
ถึงกระนั้น เมื่อขัดข้องด้วยตทาลัมพะณนิยม โดยเกี่ยวกับว่า บุคคลไม่ใช่กามาวจร-
สัตว์เป็นต้น วิบากตทาลัมพะณะก็ย่อมไม่เกิดขึ้น แล และแม้ไม่มีตทาลัมพะณะเกิดขึ้น
อารมณ์ที่มีกำลังความสามารถอย่างนี้ ก็ชื่อว่า วิภูตารมณฺเณ นั้นเทียว วิถีจิตที่เป็น
ไปเมื่ออารมณ์เช่นนี้ปรากฏ ก็ชื่อว่า วิภูตารมณฺเณวิถี นั้นเทียว ฉะนี้แล.

คำว่า เมื่อมีความสิ้นสุดแห่งภวังคจลนะ ความว่า เมื่อมีความสิ้นสุดแห่ง
ภวังคจลนะขณะที่ ๒ ที่เรียกว่า “ภวังคปุ้จเฉทะ” มโนทวารวิถีจิต มีมโนทวารรา-
วัชชนะเป็นต้น ย่อมเป็นไป.

คาถาประมวลวิถีจิตทางมโนทวาร, วาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร

วิถีจิตตานิ ติเณว จิตตูปปาทา ทเสริตา

วิตถาเรน ปเนตฺถก- จตฺตาฬิส วิภาวเย

แปลว่า ทางมโนทวารนี้มีวิถีจิต ๓ เท่านั้น ท่านกล่าวจิตตูปปาทไว้ ๑๐ แต่
โดยพิสดารพึงแสดงจิตได้ถึง ๔๑ ดวง

ดังนี้ นี้ เป็นวาระที่มีชวณะเป็นกามาวจรทางมโนทวารนี้

คำอธิบายคาถา

คำว่า **มีวิถีจิต ๓ เท่านั้น** คือ นับโดยตำแหน่งความเกิดขึ้นก็มีเพียง ๓ เท่านั้น
คือ มโนทวารวัชชณะ ๑ ชวณะ ๑ ตทาลัมพะณะ ๑. คำว่า **ท่านกล่าวจิตตูป-**
ปาทไว้ ๑๐ คือ ท่านกล่าวขณะจิตตูปปาทที่เป็นวิถีไว้ ๑๐ อย่างนี้คือ มโน-

ทวารวัชชณะ ๑ ชวณะ ๗ ตทาลัมพะณะ ๒
ชื่อว่า **จิต ๔๑ ดวง** ได้แก่ กามาวจรจิต ๔๑ ดวง ในบรรดากามาวจรจิต
๕๔ ดวง เว้นจิต ๑๓ ดวง คือ วิญญูญาณ ๕ สองฝ่ายรวม ๑๐ ดวง และมโนธาตุ
๓ ดวง เพราะจิต ๑๓ ดวงเหล่านี้เป็นจิตที่เป็นไปทางทวาร ๕ เท่านั้น หากความ
เป็นไปทางมโนทวารมิได้.

ภาพแสดงมโนทวารวิถีวาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร

อักษรที่ใช้เป็นสัญลักษณ์แสดงภาพ:

ม - มโนทวารวัชชณะ นอกนั้นก็มีความหมายเหมือนอย่างที่ได้กล่าวแล้ว

วิภูตารมณวิถี

ภ น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ช ต ต ภ

อวิภูตารมณวิถี

ภ น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ช ภ ภ ภ

วาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา

ส่วนในวาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา ไม่มีประเภทแห่งวิภูตารมณและอวิ-

อัปปานานั้น เมื่อกามาวจรชวณะอันสัมผัสกับญาณ ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น ๔ ชวณะ หรือ ๓ ชวณะ โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู แล้วดับไป ตามลำดับ, ในลำดับแห่งชวณะที่ดับไปแล้วนั้นเทียว ชวณะดวงใดดวงหนึ่งในบรรดาหัตถคตชวณะและโลกุตตรชวณะ ๒๖ ดวง โดยเกี่ยวกับความสมควรแก่การน้อมจิตไป ย่อมหยั่งลงสู่อัปนาวิधिเป็นชวณะที่ ๔ หรือชวณะที่ ๕ ตามสมควร ต่อจากนั้นไปในที่สุดแห่งอัปนาก็จะมีแต่การตกภวังค์เท่านั้น

ในวาระที่มีชวณะเป็นอัปปานั้น ในลำดับแห่งชวณะที่สหคตด้วยโสมนัส จะพึงหวังอัปนาได้ก็เฉพาะที่สหคตด้วยโสมนัสเท่านั้น ในลำดับแห่งชวณะที่สหคตด้วยอุเบกขา จะพึงหวังอัปนาได้ก็เฉพาะที่สหคตด้วยอุเบกขาเท่านั้น แม้ในวาระที่ชวณะมีเวทนาเหมือนกันนั้น ในลำดับแห่งกุศลชวณะ กุศลชวณะและผลเบื้องต้น ๓ เท่านั้น ย่อมถึงอัปนา ในลำดับแห่งกิริยาชวณะ กิริยาชวณะ และอรหัตตผลเท่านั้น ย่อมถึงอัปนา ฉะนี้แล.

คำอธิบายมโนทวารวิธิวาระที่มีชวณะเป็นอัปนา

ในวาระที่มีชวณะเป็นอัปนา ท่านอาจารย์กล่าวว่า **ไม่มีประเภทแห่งวิภูตารมณฺ์และอวิภูตารมณฺ์** คือ ไม่มีการจำแนกเป็น ๒ อย่าง อย่างนั้น เพราะอารมณฺ์มีปฏิภาคนิมิตเป็นต้น และพระนิพพานอันเป็นอารมณฺ์ของอัปนาชวณะทั้งหลาย เป็นอารมณฺ์ที่ปรากฏชัดอย่างเดียว และเพราะความที่เป็นอารมณฺ์อันปรากฏชัดนั้นแหละ จึงเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งอัปนาได้

ท่านอาจารย์กล่าวว่า **“ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะณะเลยเทียว”** เพราะพันข้อกำหนดที่เป็นตทาลัมพนินิยาม (ข้อกำหนดแน่นอนแห่งตทาลัมพะณะ) ที่ว่า ตทาลัมพะณะย่อมเกิดขึ้นในอารมณฺ์ที่เป็นกามธรรมเท่านั้น ย่อมเกิดติดตามกามชวณะเท่านั้น เป็นต้น ก็อัปนาชวณะที่เกิดขึ้นแก่กามาวจรสัตว์ โดยเกี่ยวกับเป็นอกิณฺญา แม้บางครั้งจะมีอารมณฺ์เป็นกามธรรม คือ ในคราวที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นบุพเพนิวาสานุสสติญาณระลึกถึงกามาวจรขันธ์ของตนในภพก่อน เป็นต้นได้ ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น เมื่ออกิณฺญาชวณะนั้นสิ้นสุดลง ตทาลัมพะณะก็ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นติดตามอกิณฺญาชวณะนั้นได้เลยเทียว เพราะเป็นมหัตถคตชวณะ ไม่ใช่กามาวจรชวณะ

คำว่า **เมื่อกามาวจรชวณะอันสัมปยุตกับญาณ ๘ ดวง ฯลฯ แล้วดับไป ตามลำดับ** คือ เมื่อกามาวจรชวณะอันสัมปยุตกับญาณ ๘ ดวง โดยเป็นกุศล ๔ ดวง เป็นกิริยา ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นตามสมควรแก่ปัจจัย กล่าวคือ ในสันดานที่ยังมีอนุสัยก็ย่อมเป็นกุศล ในสันดานปราศจากอนุสัยก็เป็นกิริยา, เป็นไปเพื่อบรรลुอุปนาที่มีเวทนาเป็นโสมนัส ก็มีเวทนาเป็นโสมนัส เป็นไปเพื่อบรรลुอุปนาที่มีเวทนาเป็นอุเบกขา ก็มีเวทนาเป็นอุเบกขาเป็นต้น และย่อมเกิดขึ้น ๔ ขณะ โดยเกี่ยวกับเป็นมันทบุคคล (บุคคลผู้มีปัญญาที่บกพร่อง), ๓ ขณะ โดยเกี่ยวกับเป็นติกขบุคคล (บุคคลผู้มีปัญญาแข็งกล้ากว่า) เป็นความจริงว่า กามาวจรชวณะเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้เป็นมันทบุคคล ๔ ขณะ โดยชื่อว่า **บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู** ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้เป็นติกขบุคคล ๓ ขณะ เท่านั้น ไม่มีขณะที่เรียกว่า **บริกรรม**

พึงทราบว่ กามาวจรชวณะขณะแรก ชื่อว่า **บริกรรม** เพราะความที่เป็นบริกรรม คือ เป็นผู้ตักแต่ง ได้แก่ เตรียมการเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอุปนา, ขณะที่ ๒ ชื่อว่า **อุปจาระ** เพราะความที่เกี่ยวไปใกล้อุปนา คือ ฉวยอุปนา, หรือเพราะความที่เกี่ยวเข้าไปยังอุปนา, ขณะที่ ๓ ชื่อว่า **อนุโลม** เพราะอนุโลม คือ คล้อยตามการบริกรรมภาวนาซ้ำๆ ซากๆ อันเป็นส่วนเบื้องต้น และเพราะอนุโลมต่ออุปนาที่จะพึงบรรลุในเบื้องปลาย ขณะที่ ๔ ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำปริตตโคตรและปฤชฌโคตร และเพราะทำมหัคคตโคตรและอริยโคตร ให้เกิดขึ้น กล่าวคือ ถ้าเป็นปุเรจาริก (เที่ยวไปข้างหน้า) แห่งมหัคคตชวณะ ย่อมได้ชื่อว่า โคตรภู เพราะมีความหมายว่าครอบงำปริตตโคตร และเพราะมีความหมายว่าทำมหัคคตโคตรให้เกิดขึ้น, ถ้าเป็นปุเรจาริกแห่งมรรคแรก (โสดาปัตติมรรค) ย่อมได้ชื่อว่า โคตรภู เพราะมีความหมายว่าครอบงำปฤชฌโคตร และเพราะมีความหมายว่าทำอริยโคตรให้เกิดขึ้น ท่านอาจารย์ระบุนุชื่อขณะจิตนี้ว่า “โคตรภู” โดยไม่แปลกกันก็จริง ถึงกระนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ถ้าเป็นปุเรจาริกแห่งมรรคที่สูงขึ้นไป มีสกทาคามีมรรคเป็นต้น ก็ย่อมได้ชื่อเปลี่ยนไปว่า “ไวทาน” แปลว่า “ธรรมสะอาด, ธรรมหมดจด” เท่านั้น ไม่มีกิจที่จะให้สำเร็จชื่อว่า “โคตรภู” เหมือนก่อนหน้านี้ เพราะไม่มีกิจ คือการครอบงำ ปฤชฌโคตร หรือการทำอริยโคตรให้บังเกิด

ส่วนในเวลาทีพระอริยบุคคลเข้าผลสมาบัติ คือ การทำผลจิตที่เป็นของ เฉพาะตนให้เป็นไปสืบทอดกันไปตลอดเวลาที่เข้า ขณะจิต ๔ หรือ ๓ ขณะเหล่านี้ ย่อมได้ชื่อว่า **อนุโลม** เพียงชื่อเดียวเหมือนกันหมด เพราะล้วนแต่อนุโลม คือ คล้อยตามวิปัสสนาที่เจริญมาก่อนหน้าเพื่อการเข้าผลสมาบัตินั้นเท่านั้น.

คำว่า **ในลำดับแห่งชวณะที่ดับไปแล้วนั้นเทียว ชวณะดวงใดดวงหนึ่งใน บรรดามหัคคตชวณะและโลกุตตรชวณะ ๒๖ ดวง เป็นต้น** มีความว่า ในลำดับ แห่งกามาวจรชวณะอันสัมปยุตกับญาณที่ได้ชื่อว่า โคตรฎฺฐ หรือโวิทาน หรือได้ชื่อว่า อนุโลมในเวลาเข้าผลสมาบัติ ชวณะดวงใดดวงหนึ่งในบรรดามหัคคตชวณะ ๑๘ ดวง (กุศล ๙, กิริยา ๙) และโลกุตตรชวณะ ๘ ดวง รวม ๒๖ ดวง **ตามสมควร แก่การน้อมจิตไป** คือ ตามความเหมาะสมแก่การทำให้จิตไปสู่ความเป็นมหัคคตจิต ด้วยอำนาจสมถภาวนาที่เจริญจำเดิมแต่ต้น หรือสู่ความเป็นโลกุตตรจิตด้วยอำนาจ วิปัสสนาที่เจริญจำเดิมแต่ต้น อธิบายว่า อัปปนาชวณะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการ เจริญสมถะย่อมเป็นมหัคคตชวณะ, ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการเจริญวิปัสสนาย่อม เป็นโลกุตตรชวณะ

คำว่า **ย่อมหยั่งลงสู่อัปปนาวิถิ** คือ ย่อมถึงความเป็นอัปปนาวิถิ หรือเป็น อัปปนาจิตที่ถึงความเป็นอัปปนาวิถิ กิวิถิ (เส้นทาง) ที่มีอัปปนาจิตชื่อว่า **อัปปนา- วิถิ** ได้แก่ ลำดับจิตเหล่านี้ คือ มโนทวารวัชชณะ บริกรรม อุปะจาระ อนุโลม โคตรฎฺฐ อัปปนาจิต

คำว่า **เป็นชวณะที่ ๔ หรือชวณะที่ ๕** ความว่า สำหรับติกขบุคคลย่อมมี กามาวจรชวณะเป็นไปก่อนหน้าอัปปนาชวณะ ที่ถึงความเป็นอัปปนาวิถินี้ ๓ ชวณะ โดยชื่อว่า อุปะจาระ ๗๗ โคตรฎฺฐ (หรือโวิทาน) เว้นบริกรรม หรือชื่อว่าอนุโลม ทั้ง ๓ ชวณะนั้นนั่นแหละ ย่อมมีอัปปนาชวณะเป็นชวณะที่ ๔, สำหรับมันทบุคคล ย่อมมีกามาวจรชวณะเป็นไปก่อนหน้า ๔ ชวณะ โดยชื่อว่าบริกรรม เป็นต้น หรือ ชื่อว่าอนุโลมทั้ง ๔ ชวณะนั้นนั่นแหละ ย่อมมีอัปปนาชวณะเป็นชวณะที่ ๕

ก็อัปปนาชวณะทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดก่อนชวณะที่ ๔ เป็นชวณะที่ ๒ หรือที่ ๓ เพราะอนุโลมที่จะเป็นปัจฉัยแก่โคตรฎฺฐผู้จะยังอัปปนาให้บังเกิด ต้องมีชวณะ- จิตที่บังเกิดก่อนหน้าตนเป็นอาเสวนปัจฉัย (ปัจฉัย คือความเสพคุ่น) และความ เป็นอาเสวนปัจฉัยนี้ ย่อมมีได้ในชวณะที่แล่นไปอย่างน้อย ๔ ชวณะ นั้นเทียว ๓๔

และย่อมไม่เกิดเป็นขณะที่ ๖ หรือที่ ๗ เพราะภาวะที่ใกล้ต่อภวังค์ ดุจบุรุษผู้ยืน อยู่ใกล้ปากเหวนั้น เพราะฉะนั้น จึงพึงเห็นว่าอัปนาขณะย่อมไม่เกิดขึ้นก่อน หน้าขณะที่ ๔ เป็นขณะที่ ๒ หรือที่ ๓ หรือเกินเลยขณะที่ ๕ เป็นขณะที่ ๖ หรือที่ ๗

คำว่า **ตามสมควร** ความว่า อัปนานั้นจะเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ หรือ ที่ ๕ ก็ตามสมควรแก่บุคคลผู้เป็นติกขบุคคลและผู้เป็นมันทบุคคล หรือว่าตาม สมควรแก่บุคคลผู้เป็นชิปปาภิญญบุคคล (บุคคลผู้รู้ได้จับปล้น) และผู้เป็นตันธา-ภิญญบุคคล (บุคคลผู้รู้ได้ฆ่า) นั้นเทียว.

ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า “ต่อจากนั้นไป ก็มีแต่การตกภวังค์เท่านั้น” แต่ ทว่ากล่าวว่า “ต่อจากนั้นไป ในที่สุดแห่งอัปนาก็จะมีแต่การตกภวังค์เท่านั้น” ดังนี้ เพื่อป้องกันความสำคัญผิดว่า “ถัดไปจากขณะที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นไป ก็มีแต่ การตกภวังค์นั้นเทียว” เพราะว่าเป็นบางวิถีเท่านั้น อัปนาจิตเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ หรือที่ ๕ เพียงขณะเดียว แล้วถัดจากนั้นไปก็มีการตกภวังค์ทันที ได้แก่ อาทิ-กัมมิฉานวิถี (ฉานวิถีของบุคคลผู้ทำฉานนั้นๆ ให้เกิดได้เป็นครั้งแรก) เป็นต้น เพราะเหตุที่ยังไม่มีวิสี (ความชำนาญคล่องแคล่ว) เป็นต้น แต่ว่าในบางวิถี อัปนา-จิตเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ หรือที่ ๕ อย่างนั้นแล้ว ถัดไปจากนั้นก็ยังคงต่อไปอีก หลายขณะไม่อาจนับจำนวนได้ ได้แก่ ฉานสมาบัติวิถี (วิถีที่เป็นการเข้าฉาน) เป็นต้น ก็แต่ว่า เมื่ออัปนาขณะขณะสุดท้ายสิ้นสุดลง ย่อมไม่มีจิตอะไรๆ อย่าง อื่นที่เป็นไปโดยความเป็นวิถีจิตเกิดขึ้นเลย ย่อมมีแต่การตกภวังค์เท่านั้นอย่าง เดียว ฉะนั้นแล.

คำว่า **ในลำดับแห่งขณะที่สหระตด้วยโสมนัส** จะพึงหวังอัปนาได้ก็ เฉพาะที่สหระตด้วยโสมนัส เป็นต้น คือ ในลำดับถัดไปจากกามาวจรกุศลและ กิริยาที่สัมปยุตกับญาณที่สหระตด้วยโสมนัส ๔ ดวง ที่เป็นไปโดยชื่อว่าบริกรรม เป็นต้นนั้น เมื่อสิ้นสุดลงแล้วจะพึงหวัง คือ พึงได้อัปนาเฉพาะที่สหระตด้วย โสมนัสเท่านั้น

เป็นความจริงว่า ผู้ที่เจริญสมณะเพื่อประโยชน์แก่ฉาน ๔ ข้างต้น (เว้น ฉานที่ ๕) ฉานใดฉานหนึ่งซึ่งล้วนมีเวทนาเป็นโสมนัส กามาวจรขณะที่เป็น ไปโดยชื่อว่า บริกรรม เป็นต้น ทั้ง ๔ หรือ ๓ ขณะนั้น ต้องมีเวทนาเป็นโสมนัส

เพราะว่าอัปป์นาที่มีเวทนาเป็นโสมนัสจะต้องได้กามาวจรชวณะที่มีเวทนาเหมือนกัน เป็นอาเสวนปัจจัย ด้วยว่าพระผู้มีพระภาคตรัสความเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งบรรดา ชวณจิตทั้งหลายในวิถียุติเดียวกันนี้ไว้ ก็สำหรับชวณะที่มีเวทนาเป็นอันเดียวกันเท่านั้น ถ้าหากว่าเจริญสมณะเพื่อเป็นประโยชน์แก่ฌานที่ ๕ ซึ่งมีเวทนาเป็นอุเบกขา กามาวจรชวณะเหล่านั้นต้องมีเวทนาเป็นอุเบกขา ด้วยเหตุผลอย่างเดียวกันนั้น นั้นแหละ แม้ในคราวเข้าฌานสมาบัติ ในคราวทำอภิญญาก็อย่างนี้เหมือนกัน ส่วนผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อประโยชน์แก่มรรคและผล ซึ่งเป็นสุขขวิปัสสกไม่ได้ฌาน กิติ หรือได้ฌาน ใช้ฌานที่ต่ำกว่าฌานที่ ๕ เป็นบาทแห่งการเจริญวิปัสสนากิติ ซึ่งจะเป็นเหตุให้โลกุตตรอัปป์นาคือมรรคและผลมีเวทนาเป็นโสมนัส กามาวจร- ชวณะที่เป็นไปก่อนหน้าแต่โลกุตตรอัปป์นาต้องมีเวทนาเป็นโสมนัสอย่างนั้นเหมือนกัน ถ้าใช้ฌานที่ ๕ เป็นบาท กามาวจรชวณะเหล่านั้นก็ต้องมีเวทนาเป็นอุเบกขา ด้วยเหตุผลเดียวกันกับในการเจริญสมณะ แม้ในคราวเข้าผลสมาบัติก็อย่างนี้แหละ

คาถาประมวลอัปป์นาชวณะที่พึงเกิดต่อกามาวจรชวณะอันมีเวทนา เหมือนกัน

ทฺวตฺตีส สุขปฺลฺยณฺมฺหา	ทฺวาทโสเปกฺขกา ปรี
สฺขิตกิริยาโต อภฺฐ	จ สมฺโภนฺติ อุเปกฺขกา
ปฺลฺุชฺชนานํ เสกฺขานํ	กามปฺลฺยณฺติเหตุโต
ติเหตุกามกิริยาโต	วิตฺราคานมปฺปนา

แปลว่า

อัปป์นา ๓๒ ย่อมเกิดต่อกากุศลชวณะอันสหระตด้วยโสมนัส

อัปป์นา ๑๒ ย่อมเกิดต่อกากุศลชวณะอันสหระตด้วยอุเบกขา

อัปป์นา ๘ ย่อมเกิดต่อกากิริยาชวณะที่ถึงสุข

อัปป์นา ๖ ย่อมเกิดต่อกากิริยาชวณะอันสหระตด้วยอุเบกขา

อัปป์นาของปฺลฺุชฺชนและของพระเสกขะทั้งหลาย ย่อมเกิดต่อกากุติเหตุกามาวจรกุศล ของท่านผู้ปราศจากราคะ (พระอเสกขะ) ย่อมเกิดต่อกากุติเหตุกามาวจรกิริยา.

คำอธิบายคาถา

คำว่า **อัปปนา ๓๒** ย่อมเกิดขึ้นต่อจากกุศลชวณะอันสหระคตด้วยโสมนัส ความว่า อัปปนาจิต ๓๒ คือ โลกียอัปปนาจิตที่ประกอบด้วยฌาน ๔ เว้นปัญญา-ฌาน รวม ๔ ดวง เฉพาะที่เป็นกุศลเท่านั้น เว้นที่เป็นวิบากและกิริยาเสีย และโลกุตตรอัปปนาจิต คือ มรรคจิต ๔ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓ เว้นอรหัตตผล ที่ประกอบด้วยฌาน ๔ นั้นนั้นแหละ รวม ๒๘ ดวง ย่อมเกิดต่อจากกุศลชวณะที่มีเหตุ ๓ ที่สหระคตด้วยโสมนัส ๒ ดวง

คำว่า **อัปปนา ๑๒** ย่อมเกิดต่อจากกุศลชวณะอันสหระคตด้วยอุเบกขา ความว่า อัปปนาจิต ๑๒ คือ โลกียอัปปนาจิตที่ประกอบด้วยปัญญาฌานเฉพาะที่เป็นกุศล ๕ ดวง คือ รูปกุศล ๑ อรูปกุศล ๔ เว้นที่เป็นวิบากและที่เป็นกิริยาเสีย และโลกุตตรอัปปนาจิต คือ มรรคจิต ๔ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓ เว้นอรหัตตผล ที่ประกอบด้วยปัญญาฌานนั้นนั้นแหละ รวม ๗ ดวง ย่อมเกิดต่อจากติเหตุกุศล-ชวณะอันสหระคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวง

คำว่า **อัปปนา ๘** ย่อมเกิดต่อจากกิริยาชวณะที่ถึงสุข ความว่า อัปปนา-จิต ๘ คือ โลกียอัปปนาจิตที่ประกอบด้วยฌาน ๔ รวม ๔ ดวง เฉพาะที่เป็นกิริยาและโลกุตตรอัปปนาจิต คือ อรหัตตผลจิตที่ประกอบด้วยฌาน ๔ รวม ๔ ดวง เท่านั้น ย่อมเกิดต่อจากติเหตุกิริยาชวณะที่ถึงสุข คือ ที่สหระคตด้วยโสมนัส.

คำว่า **อัปปนา ๖** ย่อมเกิดต่อจากกิริยาชวณะอันสหระคตด้วยอุเบกขา ความว่า อัปปนา ๖ คือ รูปาวจรกิริยาที่ประกอบด้วยปัญญาฌานดวงเดียว, อรูปา-วจรกิริยาจิต ๔ ดวง และอรหัตตผลจิตที่ประกอบด้วยปัญญาฌานดวงเดียว ย่อมเกิดต่อจากติเหตุกิริยาชวณะอันสหระคตด้วยอุเบกขา นอกนั้นก็ง่ายอยู่แล้ว.

อธิบายประเภทแห่งมโนทวารวิถี วาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา

บัณฑิตพึงทราบว่ มโนทวารวิถี วาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา จำแนกได้ เป็น ๒ ประเภท คือ โลกียอัปปนาวิถี ซึ่งเป็นวิถีที่มีอัปปนาชวณะเป็นโลกียจิต และ โลกุตตรอัปปนาวิถี ซึ่งเป็นวิถีที่มีอัปปนาชวณะเป็นโลกุตตรจิต

แม้ โลกียอัปปนาวิถี นั้น ก็ยังจำแนกได้เป็น ๔ วิถี คือ

- อาทิกัมมิกฉานวิธึ ได้แก่ ฉานวิธึของบุคคลผู้ทำฉานนั้น ๆ ให้เกิดได้เป็นครั้งแรก

- ฉานสมาปัตติวิธึ ได้แก่ วิธึที่เป็นการเข้าฉาน
- ปาทกฉานวิธึ ได้แก่ วิธึแห่งฉานที่เป็นบาท
- อภิญญาวิธึ ได้แก่ วิธึที่มีอภิญญาจิต

อาจแสดงภาพลำดับความเป็นไปของแต่ละวิธึได้ดังต่อไปนี้:-

ก่อนอื่น พึงทราบ **อักษรที่ใช้เป็นสัญลักษณ์**

- ภ - ภวังค์
- น - ภวังคจลนะ
- ท - ภวังคุปัจเฉทะ
- ม - มโนทวาราวัชชนะ
- บ - บริกรรม
- อุ - อุปะจาระ
- นุ - อนุโลม
- โค - โคตรภู
- โว - โวทาน
- ฌ - อัปปนาชวณะที่เป็นฉานจิต
- อภิ - อัปปนาชวณะที่เป็นอภิญญาจิต

อาทิกัมมิกฉานวิธึ มีลำดับจิตที่เป็นไปอย่างนี้ คือ:-

ภ น ท ม บ อุ นุ โค ฌ ภ ภ .....

หรือ ภ น ท ม อุ นุ โค ฌ ภ ภ .....

พึงทราบว่าวิธึแรกเป็นอาทิกัมมิกฉานวิธึของท่านธาภิญญบุคคล หรือ มันทบุคคล เพราะกามาวจรชวณะอันสัมปยุตกับญานนั้น เป็นไป ๔ ชณะ โดยชื่อว่าบริกรรมเป็นต้น ภาพวิธึที่ ๒ เป็นการแสดงอาทิกัมมิกฉานวิธึของขิปปาภิญญบุคคล หรือติกขบุคคล เพราะกามาวจรชวณะเหล่านั้นเป็นไปเพียง ๓ ชณะ ไม่มีบริกรรม

ฉานสมาบัติวิถิ มีลำดับจิตเป็นไปอย่างนี้ คือ:-

ภ น ท ม บ อุ ุ โค ฌ ฌ ฌ .....ฌ ภ ภ
หรือ ภ น ท ม อุ ุ โค ฌ ฌ ฌ .....ฌ ภ ภ

พึงทราบว่ ฉานสมาบัติวิถิที่จำแนกไปตามบุคคล ๒ ประเภทเป็น ๒ วิถิ
นี้ เป็นวิถิของบุคคลผู้ได้ฉาน กำลังเข้าฉาน อธิปนาชวณะที่เป็นฉานจิตย่อมเกิด
ขึ้นดับไปสืบต่อกันไปนับไม่ถ้วน ไม่อาจกำหนดจำนวนได้ตลอดเวลาที่เข้าฉานอยู่

ปาทกฉานวิถิ มีลำดับจิตเป็นไปเหมือนฉานสมาบัติวิถิทุกอย่าง เป็นวิถิ
จิตของบุคคลผู้ได้ฉาน เข้าฉานนั้นๆ เพื่อใช้เป็นบาทแก่การบรรลุฉานที่สูงขึ้นไป
บ้าง, เพื่อใช้เป็นบาทแห่งอภิญาจิตบ้าง เพื่อใช้เป็นบาทแห่งการเจริญวิปัสสนา
บ้าง ก็วิถิจิตที่ประกอบด้วยฉานที่เป็นบาทนั้นเทียว เรียกว่า “ปาทกฉานวิถิ”

อภิญาวิถิ มีลำดับจิตเป็นไปอย่างนี้ คือ:-

ภ น ท ม บ อุ ุ โค อภิ ภ ภ .....
หรือ ภ น ท ม อุ ุ โค อภิ ภ ภ .....

พึงทราบว่ อภิญาจิตนั้นได้แก่ รูปาวจรบัญญัติฉานกุศลและกิริยา รวม
๒ ดวงเท่านั้น เกิดขึ้นเพียงขณะเดียว เพื่อประโยชน์แก่การแสดงฤทธิ์เป็นต้น

พึงทราบภาพลำดับความเป็นไปของโลกียอัปนาวิถิทั้ง ๔ วิถิ ตามประการ
ที่แสดงมานี้

ส่วน โลกุตตรวิถิ จำแนกได้เป็น ๒ วิถิ คือ มรรควิถิและผลสมาบัติวิถิ
เท่านั้น

มรรควิถิ คือ วิถิที่มีอัปนาชวณะขณะแรกเป็นมรรคจิต มีลำดับจิตเป็นไป
อย่างนี้ คือ:-

ภ น ท ม บ อุ ุ โค (หรือโว) มัค ฌ ฌ ภ ภ
หรือ ภ น ท ม อุ ุ โค (หรือโว) มัค ฌ ฌ ฌ ภ ภ

พึงทราบว่ สำหรับผู้บรรลุมรรควิถิเป็นครั้งแรก กามาวจรชวณะขณะสุด
ท้ายได้ชื่อว่าโคตรภูนั้นแหละ แต่สำหรับผู้บรรลุมรรควิถิที่สูงขึ้นไป กามาวจรชวณะ
สุดท้ายไม่ชื่อว่าโคตรภู เพราะไม่มีกิจเกี่ยวกับการครอบงำโคตรปฏุชน หรือทำ

โคตรอริยะให้เกิดขึ้น เพราะท่านดำรงอยู่ในความเป็นพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ แล้ว เพราะฉะนั้นจึงเปลี่ยนชื่อจาก โคตรภู เป็นโฆทาน แปลว่า ธรรมชาว ธรรมสะอาด

ผลสมาบัติวิधि มีลำดับจิตเป็นไปอย่างนี้คือ:-

ภ น ท ม นุ นุ นุ นุ ผ ผ ผ ... ผ ภ

หรือ ภ น ท ม นุ นุ นุ ผ ผ ผ ..... ผ ภ

พึงทราบว่าเป็นวิधिที่มีได้เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรค กามาวจร-
ชวณะ ๔ หรือ ๓ ขณะนั้นจึงมีได้เป็นไปโดยเกี่ยวกับกิจที่เป็นการจัดแจงเพื่อความ
เกิดขึ้นแห่งมรรค เพราะฉะนั้น จึงมีได้เป็นไปโดยชื่อว่า บริกรรมเป็นต้น แต่
ทว่าล้วนได้ชื่อว่าอนุโลม เพราะอนุโลมคล้ายตามวิปัสสนาที่เจริญมาแต่ต้น เพื่อ
การเข้าผลจิตนั้นแต่อย่างเดียว และวิธินี้เป็นวิधिเข้าผลจิต คือทำผลจิตให้เกิดขึ้น
เป็นไปสืบต่อกันไปนานๆ ชั่วระยะเวลาที่ประสงค์จะเข้าแห่งพระอริยบุคคลผู้สำเร็จ
พระอริยผลนั้นๆ มีพระโสดาปัตติผลเป็นต้น จึงมีผลจิตเกิดขึ้นดับไปสืบต่อกันไป
มากมายหลายขณะ ไม่อาจกำหนดได้เหมือนอย่างฌานจิตที่เกิดขึ้นในคราวที่
บุคคลเข้าฌานสมาบัตินั้นแล.

พึงทราบภาพลำดับความเป็นไปของโลกุตตรอัปปนาวิधिทั้ง ๒ วิधि ตาม
ประการที่แสดงมานี้แล.

ยังมีวิधिพิเศษอีกวิธีหนึ่ง คือ **นิโรธสมาบัติวิधि** อันเป็นวิधिแห่งการเข้า
นิโรธ คือความดับไปแห่งจิต เจตสิก และรูปที่เกิดจากจิต แห่งพระอนาคามี หรือ
พระอรหันต์ผู้ได้สมาบัติ ๘ หรือ ๙ ในวิธินี้มีทั้งโลกิยอัปปนา คือ เนวสัญญานา-
นาสัญญายตนจิต และโลกุตตรอัปปนา คือผลจิตเกิดขึ้น จึงจัดได้ว่าเป็นวิधिที่มีทั้ง
โลกิยอัปปนา ทั้งโลกุตตรอัปปนาเจือกัน โลกิยอัปปนาบังเกิดด้วยอำนาจการเจริญ
ฌานมาตามลำดับก่อนเข้า โลกุตตรอัปปนาบังเกิดด้วยอำนาจการเจริญวิปัสสนา
สลักกับการเจริญฌานก่อนเข้านั้น มีลำดับความเป็นไปแห่งวิธಿಯ่างนี้ คือ:-

น ท ม บ อุ นุ โค เนว เนว ผ ภ

หรือ น ท ม อุ นุ โค เนว เนว ผ ภ

เนว - สัญลักษณ์ คือเนวสัญญานาสัญญายตนจิตนั้นเทียว ถ้าหากพระ
อนาคามีเข้าก็เป็นกุศล ถ้าหากพระอรหันต์เข้าก็เป็นกิริยา ย่อมเป็นไป ๒ ขณะ

เมื่อขณะที่ ๒ ดับไปแล้วก็จะมีจิต เจตสิก และจิตตชรูปเกิดขึ้นเลย ตลอดเวลา
ที่เข้านิโรธประมาณ ๗ วันนั้น ในเวลาที่ออก ผลที่เป็นของของตนแห่งท่านผู้เข้า
นิโรธ คือ อนาคามีผล หรืออรหัตตผลนั้นเที่ยว ย่อมเกิดขึ้นเพียงขณะจิตเดียว
ผลจิตขณะเดียวที่เกิดขึ้นนี้แหละ นับว่าเป็นจิตดวงที่เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจาก
เนวสัญญานาสัญญายตนะขณะที่ ๒ ที่ดับไปก่อนหน้าแห่งนิโรธ ถัดจากนั้นไป
ก็มีการตกภวังค์ ฉะนั้นแล.

เพราะฉะนั้น ตามประการดังกล่าวนี้ย่อมสามารถรวมอัปนาวิधि ทั้งที่เป็น
โลกียอัปนา ทั้งที่เป็นโลกุตตรอัปนา และที่เจือปนกันได้ถึง ๗ วิधि มีอาทิ-
กัมมิกฉานวิधिเป็นต้น

ก็ความพิสดารเกี่ยวกับอัปนาวิधिจิตเหล่านี้ จักกล่าวถึงในปริจเฉทที่ ๙ ข้าง
หน้าแล.

จบนัยความเป็นไปของวิधिจิตที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทางมโนทวาร

ตทาลัมพนนิยม (ข้อกำหนดแห่งตทาลัมพนะ)

ในบรรดาอารมณ์เหล่านี้ทางทวารแม้นทุกทวาร ในอนิฏฐารมณีย่อมมีปัญจ-
วิญญาณ, สัมปฏิจฉันนะ, สันตிரณะ และตทาลัมพนะ เฉพาะที่เป็นอกุศลวิบาก
เท่านั้น ในอิฏฐารมณีย่อมมีปัญจวิญญาณ, สัมปฏิจฉันนะ, สันตிரณะ และตทาลัม-
พนะที่เป็นกุศลวิบาก แต่ว่าในอดีอิฏฐารมณีย่อมมีสันตிரณะและตทาลัมพนะ
เฉพาะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น

แม้ในบรรดาตทาลัมพนะเหล่านั้น ในเวลาที่กิริยาชวณะอันสหระคตด้วย
โสมนัสสิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพนะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น ในเวลาที่กิริยา-
ชวณะอันสหระคตด้วยอุเบกขาสีสิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพนะที่สหระคตด้วยอุเบกขา
ส่วนในเวลาชวณะอันสหระคตด้วยโทมนัสสิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพนะและภวังค์
ที่สหระคตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่าสัตว์ผู้มีปฏิสนธิสหระคต
ด้วยโสมนัสไม่มีตทาลัมพนะ (แม้ที่สหระคตด้วยอุเบกขา) เกิดได้ ในเวลาที่ชวณะอัน

สหระคตด้วยโหมนัสสิ้นสุดลง ในเวลานั้น สันติระณะอันสหระคตด้วยอุเบกขาย่อม
ปรารภเอาปริตตารมณฺ์ (กามารมณฺ์) อย่างใดอย่างหนึ่งที่เคยสังสมไว้เกิดขึ้น ใน
ลำดับแห่งสันติระณะอันสหระคตด้วยอุเบกขานั้น ก็มีการตกภวังค์ ดังนี้ อาจารย์ทั้ง
หลายกล่าวไว้ดังนี้.

อย่างนั้นเหมือนกัน อาจารย์ทั้งหลายย่อมปรารภนาตทาลัมพะนะในอารมณฺ์
ที่เป็นกามาวจรธรรมทั้งหลายเท่านั้น แห่งกามาวจรสัตว์ทั้งหลาย ในเวลาที่กามา-
วจรชวณะสิ้นสุดลง

คำอธิบายตทาลัมพนนิยาม

คำว่า ในบรรดาอารมณฺ์เหล่านี้ คือ ในบรรดาอารมณฺ์ ๖ มีรูปารมณฺ์
เป็นต้นเหล่านี้ หรือในบรรดาอารมณฺ์ที่เกี่ยวกับวิสัยปวัตติ ๖ มีอติมหันตารมณฺ์
เหล่านี้

คำว่า ทางทวารแม้ทุกทวาร คือ ทางทวาร ๕ และทางมโนทวารแม้ทุก
ทวาร

คำว่า ในอนิฏฐารมณฺ์ ท่านกล่าวหมายเอาอารมณฺ์ที่นับว่าเป็นอนิฏฐารมณฺ์
โดยสภาวะ เพราะเพ่งถึงความเป็นอารมณฺ์ของวิบาก แม้ในคำว่า “ในอิฏฐารมณฺ์”
เป็นต้น ก็อย่างนั้น ก็ในอนิฏฐารมณฺ์นี้วิบากที่เป็นไปย่อมเป็นวิบากของกรรมชั่ว
เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ย่อมมีปัญจวิญญาณ ฯลฯ และตทา-
ลัมพะนะ เฉพาะที่เป็นอกุศลวิบากเท่านั้น” ดังนี้.

คำว่า ในอิฏฐารมณฺ์ ได้แก่ ในอิฏฐัมชฌัตตารมณฺ์ คืออารมณฺ์ที่สัตว์
ปรารถนาปานกลาง เพราะว่า อติอิฏฐารมณฺ์ คืออารมณฺ์ที่สัตว์ปรารถนาอย่างยิ่ง
นั้น ท่านแยกไปกล่าวเป็นแผนกหนึ่งต่างหากอยู่แล้ว

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า “ในอิฏฐัมชฌัตตารมณฺ์ ย่อมมีสันติระณะและ
ตทาลัมพะนะ เฉพาะที่สหระคตด้วยอุเบกขาเท่านั้น” ดังนี้แล้ว เพื่อแสดงข้อที่
แปลกไปแห่งอติอิฏฐารมณฺ์ จึงกล่าวว่า “แต่ว่าในอติอิฏฐารมณฺ์ ย่อมมีสันติระณะ
และตทาลัมพะนะ เฉพาะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น” ดังนี้:-

เป็นความจริงว่า วิบากเป็นไปตามอำนาจของกรรม ถูกกรรมชัตมาย่อมมี
การประกอบกับเวทนาที่มีอาการเป็นไปเหมาะสมต่ออารมณฺ์อย่างเดียว กล่าวคือ

เวทนาที่ประกอบกับวิบากนั้น จะเป็นโสมนัสหรืออุเบกขาประการใด ย่อมเนื่อง
กับอารมณ์อย่างเดียวกัน เพราะวิบากมีได้มีความคิดในอันจะเลือกถือเอาอารมณ์ โดย
อาการว่าดี ว่าไม่ดี เหมือนอย่างกุศล หรืออกุศล เพราะเป็นธรรมชาติที่ไม่มีความคิด
จะเลือกถือเอาอารมณ์อย่างนั้น ได้แต่เป็นไปคล้อยตามอารมณ์อย่างเดียวกัน เช่น
เดียวกับเงาหน้าที่กระทบเงา ที่คอยแต่จะคล้อยตามหน้าคนผู้ส่องกระจกแต่อย่าง
เดียว ไม่อาจจะเลือกถือเอาหน้าคนขณะนั้น ส่วนกุศลและอกุศลทั้งหลายแม้ใน
อดีตอภิสารมณซึ่งควรจะถือเอาโดยอาการว่าน่าปรารถนาอย่างยิ่งเพียงอย่างเดียว
ตามสภาวะความเป็นจริงแห่งอารมณ์ ซึ่งจะเป็นเหตุให้มีเวทนาเป็นโสมนัสแต่อย่าง
เดียวเท่านั้น ก็ยังมีการถือเอาโดยอาการว่าน่าปรารถนาเพียงปานกลาง หรือแม้ไม่
น่าปรารถนาก็ได้ ซึ่งเป็นเหตุให้มีเวทนาเป็นอุเบกขาที่ได้ เป็นโทมนัสก็ได้ แม้ใน
อนิฏฐารมณซึ่งควรจะถือเอาโดยอาการว่าไม่น่าปรารถนา ซึ่งจะเป็นเหตุให้มี
เวทนาเป็นโทมนัสเพียงอย่างเดียว ก็ยังมีการถือเอาโดยอาการว่าน่าปรารถนาเพียง
ปานกลาง หรือแม้ไม่น่าปรารถนาก็ได้ ซึ่งเป็นเหตุให้มีเวทนาเป็นอุเบกขาที่ได้
เป็นโสมนัสก็ได้ ทั้งนี้ เพราะเป็นไปได้ในสันดานที่ยังละวิปลาสมิได้.

จริงอย่างนั้น สำหรับคนผู้มีศรัทธาทรมกำลัง ไม่เล็งเห็นอนานิสงส์ของกุศล
เป็นต้น แม้มีกุศลจิตเกิดขึ้น หรือแม้มืออกุศลจิตเกิดขึ้น แต่ขณะที่เกิดคราวนั้นย่อม
เป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยอุเบกขา แม้ในอดีตอภิสารมณมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทั้งๆ
ที่ในอารมณ์อย่างนี้ควรที่จะเกิดโสมนัสก็ตาม ส่วนว่าพวกเดียรฉัย คนผู้มากด้วย
โทสะ คนมักตระหนี่ เป็นต้น ย่อมมีขณะแม้ที่สหระคตด้วยโทมนัสก็ได้ ในอารมณ์
แม้ที่เป็นเช่นนี้แหละ อนึ่ง สำหรับคนผู้มีปกตสิกขิง หรือว่ามีปฏิสนธิสหระคต
ด้วยอุเบกขาเป็นต้น ผู้ยินดียินร้ายในอารมณ์ทั้งหลายได้ยาก แม้ประสบอารมณ์ที่
เป็นปฏิกุศล เช่น ชากศพที่เขาทิ้งไว้ที่กองขยะ เป็นต้น อันควรแก่ความยินร้ายเกิด
โทมนัส ก็กลับมีขณะที่สหระคตด้วยอุเบกขาเป็นต้น แต่ว่าในอารมณ์เดียวกันนี้
สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขเป็นต้น กลับมีขณะที่สหระคตด้วยโสมนัสเป็นไป ส่วนวิบาก-
จิตทั้งหลาย ที่เป็นไปก่อนหน้าแต่ขณะ อันได้แก่ วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ
เป็นต้น สัมปฏิจฉันนะ และสันติริณะ และที่เป็นไปภายหลังขณะ อันได้แก่
ตทาลัมพะนะ ย่อมเป็นธรรมชาติที่เป็นไปเหมาะสมต่อวัตถุอันเป็นอารมณ์ มีพระ
พุทธเจ้าเป็นต้น นั้นเทียว แม้วิบากที่เป็นไปก่อนหน้า และที่เป็นไปภายหลังแต่

ชวนะแม้ของสัตว์ทั้งหลายมีสุนัขเป็นต้น ผู้กำลังตั้งใจในการเห็นของสกปรก ก็เป็นธรรมชาติที่เป็นไปเหมาะสมต่อวัตถุอันเป็นอารมณ์เหมือนกันนั่นแหละ ก็แต่ว่า วิชาที่เป็นไปก่อนหน้าชวนะดังกล่าวนี้ บางดวง คือ ปัญญาวิญญูณ และสัมปฏิจ-
ฉันนะ แม้ว่าเป็นไปเหมาะสมต่อวัตถุอันเป็นอารมณ์ดังได้กล่าวแล้วนั้นก็ตาม ถึง
กระนั้น การที่มีเวทนาที่ตนสหระคตเป็นอุเบกขาเป็นต้น (อุเบกขา สุข ทุกข์)
อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวประจำ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเลยนั้น ก็ด้วย
อำนาจแห่งเหตุผลอย่างอื่น ซึ่งเหตุผลที่ว่านี้ข้าพเจ้าก็ได้กล่าวแล้วในปริจเฉทก่อนๆ
(ปริจเฉทที่ ๑ และที่ ๓) นั่นเทียว ไม่ใช่เพราะไม่คล้อยตามสภาวะของอารมณ์
เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวเฉพาะสันติระณะและตทาลัมพะนะไว้เท่านั้น
ว่า “แต่ว่าในอติอุฏฐารมณฺ์ ย่อมมีสันติระณะและตทาลัมพะนะ เฉพาะที่สหระคต
ด้วยโสมนัสเท่านั้น” เป็นต้น.

คำว่า ในเวลาที่กิริยาชวนะ อันสหระคตด้วยโสมนัสสิ้นสุดลง ย่อมมี
ตทาลัมพะนะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น ความว่า ในเวลาที่สเหตุกิริยาชวนะอัน
สหระคตด้วยโสมนัสและอเหตุกิริยาชวนะอันสหระคตด้วยโสมนัส รวม ๕ ดวง
สิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพะนะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น

พึงทราบว่ ท่านกล่าวอย่างนี้หมายเอาความเป็นไปโดยมาก เพราะว่า
กิริยาชวนะของพระชินาสพทั้งหลายส่วนมากคล้อยตามสภาวะความเป็นจริงของ
อารมณ์เช่นเดียวกับวิชานั้นเทียว เพราะเหตุที่ท่านละวิปลาสได้แล้ว เฉพาะ
หสิตุปปาทจิตเท่านั้น ที่แม้เป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยโสมนัส ก็เป็นไปในอนิฏฐา-
รณณได้ เช่น ในคราวที่ท่านเห็นภาพเปรตเป็นต้น ซึ่งเป็นสัตว์ที่บังเกิดจากอกุศล-
กรรม ก็อารมณ์ที่เป็นเช่นนี้ ปกติไม่ควรแกจิตที่สหระคตด้วยโสมนัสเลยเทียว ถึง
กระนั้น จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส คือหสิตุปปาทะของพระชินาสพ ก็เป็นไปใน
อารมณ์อย่างนี้ได้ ความเป็นอย่างนี้ พึงทราบว่าเป็นเพราะการที่ท่านเห็นภาพ
นั้นแล้วก็ทำไว้ในใจโดยอาการพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นวิสัยของท่านผู้เป็น
พระชินาสพเท่านั้น แล้วก็บังจายให้หสิตุปปาทจิตนี้เป็นไป ภาวะที่บางครั้งเป็น
ไปไม่คล้อยตามสภาวะความเป็นจริงของอารมณ์แห่งหสิตุปปาทจิต จึงมีความ
แตกต่างไปจากความเป็นไปไม่คล้อยตามสภาวะความเป็นจริงของอารมณ์แห่ง
กุศลชวนะและอกุศลชวนะ ซึ่งเนื่องอยู่กับวิปลาสที่ยังละไม่ได้เท่านั้น ตามประการ

ดังกล่าวมานี้

เพราะฉะนั้น สำหรับพระชินาสพ โดยมากเมื่อประสพอธิฏฐารมณ กิริยาชวณะของท่านก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยโสมนัส เมื่อประสพธิฏฐารมณ ชัณด์ตารมณ กิริยาชวณะของท่านก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยอุเบกขา คำว่า “ในเวลาทีกิริยาชวณะอันสหระคตด้วยโสมนัสสิ้นสุดลง” ดังนี้ นั้น ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาในคราวทีพระชินาสพประสพอธิฏฐารมณ ส่วนคำว่า “ย่อมมีตทาลัมพะนะทีสหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น” ดังนี้ ท่านอาจารย์กล่าวมีได้หมายจะให้เข้าใจว่าเพราะเหตุทีกิริยาชวณะทีสิ้นสุดลงนั้นเป็นธรรมชาติทีสหระคตด้วยโสมนัส เพราะฉะนั้น ตทาลัมพะนะทีเกิดติดตามมาจึงต้องเป็นธรรมชาติทีสหระคตด้วยโสมนัส ดังนี้แต่อย่างใด เวทนาทีเกิดร่วมกันกับวิบากสันตีระณะ และตทาลัมพะนะแมในสันดานของพระชินาสพยอมเป็นไปคล้อยตามสภาวะตามความเป็นจริงของอารมณ ดังกล่าวแล้วนั้น นั้นแหละ แมในคำว่า **ในเวลาทีกิริยาชวณะอันสหระคตด้วยอุเบกขาสิ้นสุดลง** เป็นต้น ก็พึงทราบอรรถาธิบายตามนัยนี้แหละ.

ส่วนอาจารย์บางพวกมี ท่านอานันทาจารย์ ผู้แต่งฎีกาพระอภิธรรมเป็นต้น กล่าววว่า “ในปกรณ์ปฏิฐาน พระผู้มีพระภาคตรัสตทาลัมพะนะไว้ในลำดับแห่งกุศล และอกุศลเท่านั้นวว่า “เมื่อกุศลและอกุศลดับไปแล้ว วิบากยอมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทาลัมพะนะ” ดังนี้ มีได้ตรัสตทาลัมพะนะไว้ในลำดับแห่งกิริยาชวณะเลย ก็การทีมีได้ตรัสไว้อย่างนี้ยอมสองความวว่า ในลำดับแห่งกิริยาชวณะยอมไม่มีตทาลัมพะนะเกิดขึ้นนั่นเอง” ดังนี้

ในคำพูดของอาจารย์บางพวกนี้ ขอเฉลยอย่างนี้วว่า “พระผู้มีพระภาคมีได้ตรัสตทาลัมพะนะไว้ในลำดับแห่งกิริยาชวณะก็จริงอยู่ แต่อย่าพึงสำคัญวว่าเป็นเพราะไม่มีจึงมีได้ตรัสไว้ เหตุผลแห่งการทีมีได้ตรัสไว้เป็นอย่างอื่น กล่าวคือ ถ้าหากวว่า พระองค์ตรัสถึงความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะนะในลำดับแห่งธรรมทีเป็นอัพยากตะไว้แล้วไซ้ คนทั้งหลายก็ยอมเกิดความสำคัญผิดวว่าในปริตตารมณวิถีทีมีวิภูฐัพพะนะกิริยาเป็นไปหลายวาระ (๓ วาระ) เมื่อวาระสุดท้ายสิ้นสุดลง ย่อมมีวิบากตทาลัมพะนะเกิดติดตามมา เพราะตรัสไว้วว่า “เมื่อกิริยาดับไปแล้ววิบาก ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทาลัมพะนะ” ดังนี้ วิภูฐัพพะนะนี้ก็เป็นกิริยาและเป็นไปในปริตตารมณวิถีหลายวาระดุจชวณะ ดังนี้ได้ เพราะฉะนั้น ทรงประสงค์จะป้องกันความ

สำคัญผิดดังกล่าวนี้ จึงมิได้ตรัสตทาลัมพะไว้ในลำดับแห่งกิริยา แม้ว่าเป็นชน-
กิริยา เป็นความจริงว่า การที่พระองค์ไม่ตรัสถึงธรรมชาติบางอย่างแม้ว่ามีอยู่ ก็
เพราะมีพระประสงค์บางอย่าง เหมือนอย่างการที่ไม่ตรัสททาลัมพะไว้ในปกรณ์
อัมมสังคณี ทั้งๆ ที่มีอยู่ ก็เพราะทรงมีพระประสงค์จะหลีกเลี่ยงความบกพร่อง
เสียหายแห่งพระเทศนาฉะนั้น ฉะนี้แล.

บัณฑิตทั้งหลายย่อมเห็นชอบข้อกำหนดของตทาลัมพะเกี่ยวกับเวทนาที่
เกิดร่วมกัน ตามประการดังกล่าวมาแล้วนี้ ส่วนข้อกำหนดของตทาลัมพะบาง
ประการตามที่อาจารย์บางพวกกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ตทาลัมพะอันสัมพันธ์กับ
ญาณ ย่อมมีต่อจากชวณะอันสัมพันธ์กับญาณ” ดังนี้ เป็นต้นนั้น บัณฑิตทั้งหลาย
ไม่เห็นชอบเพราะไม่แน่นอน เป็นความจริงว่า สำหรับบุคคลผู้สังสมอกุศลไว้มาก
ทำอยู่บ่อยๆ ในบางครั้งแม้เมื่อติเหตุกุศลชวณะแล่นไป ก็ยังมีตทาลัมพะแม้
ที่เป็นเหตุเกิดติดตามได้ เพราะความที่ได้เกิดติดตามอกุศลชวณะอยู่บ่อยๆ จน
คุ้นเคย สำหรับบุคคลผู้สังสมอกุศลไว้มาก ในบางครั้ง แม้เมื่ออกุศลชวณะแล่นไป ก็
ยังมีตทาลัมพะแม้ที่เป็นเหตุเกิดติดตามได้ ด้วยเหตุผลทำนองเดียวกันนั้น
เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าไม่แน่นอน แม้ข้อนี้ก็สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัส
ไว้ในปกรณ์มหาปฏิฐาน ว่า:-

“พระโยคีย่อมเห็นแจ้งเหตุกษัตริย์ทั้งหลาย ว่าไม่เที่ยง ว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็น
อนัตตา... เมื่ออกุศล, อกุศลดับไปแล้ว อเหตุกวิบากย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็น
ตทาลัมพะ ..... เมื่ออกุศล, อกุศลดับไปแล้ว สเหตุกวิบากย่อมเกิดขึ้นโดย
ความเป็นตทาลัมพะ” ดังนี้ ฉะนี้แล.

คำว่า ในเวลาที่ชวณะอันสหระตด้วยโหมนัสสิ้นสุดลงย่อมมีตทาลัมพะ
และภวังค์อันสหระตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว มีความหมายว่า ย่อมไม่มีตทาลัม-
พะและภวังค์อันสหระตด้วยโสมนัสเกิดขึ้น เพราะโสมนัสมีสภาวะติดตรงข้าม
กันและกันกับโหมนัส เพราะเหตุนี้แหละ ในปกรณ์มหาปฏิฐาน ในวาระแห่ง
อนันตรปัจจัย* มิได้ทรงยกโสมนัสไว้ในลำดับโหมนัส และไม่ทรงยกโหมนัสไว้ใน

* อนันตรปัจจัย คือ ปัจจัยที่ไม่มีระหว่างกับผล ได้แก่ ความดับไปแห่งจิตตูปาทดวงก่อนที่เป็นปัจจัยให้
เกิดจิตตูปาทดวงต่อมาได้เกิดขึ้น

ลำดับโสมนัส ตรัสอนันตรปัจจัยไว้ ๗ วาระเท่านั้น อย่างนี้ว่า “ธรรมที่สัมปยุตกับสุขเวทนา (โสมนสนั้นแหละ) เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตกับสุขเวทนา, ธรรมที่สัมปยุตกับสุขเวทนาเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตกับอทุกขมสุขเวทนา (อุเบกขาเวทนา)” ดังนี้ เป็นต้น รวมความว่า ตรัสโสมนัสไว้ในลำดับโสมนัส ๑ ตรัสอุเบกขาไว้ในลำดับโสมนัส ๑ ตรัสโสมนัสไว้ในลำดับอุเบกขา ๑ ตรัสโหมนัสไว้ในลำดับโหมนัส ๑ ตรัสโหมนัสไว้ในอุเบกขา ๑ ตรัสอุเบกขาไว้ในลำดับโหมนัส ๑ ตรัสอุเบกขาไว้ในลำดับอุเบกขา ๑ รวม ๗ วาระ มิได้ตรัสโหมนัสในลำดับโสมนัส และมีได้ตรัสโสมนัสไว้ในลำดับโหมนัสอีก ๒ วาระไว้เลย การที่มีได้ตรัส ๒ วาระนี้ไว้ ย่อมแสดงว่าโหมนัสมิได้เกิดขึ้นในลำดับแห่งโสมนัส และโสมนัสก็มิได้เกิดขึ้นในลำดับแห่งโหมนสนั่นเอง. เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ในเวลาทีชวณะอันสหระตด้วยโหมนัสสิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพะณะและภวังค์ที่สหระตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว” ดังนี้ เพราะโหมนัสมิได้มีสภาวะผิดตรงข้ามกันและกันกับอุเบกขาแล.

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า “ในอติมหันตารมณวิถิกิติ ในวิภูตารมณวิถิกิติ อันเป็นวิถิตที่ตทาลัมพะณะมีโอกาสเกิดได้ ก็แต่ว่าในคราวทีชวณะอันสหระตด้วยโหมนัสสิ้นสุดลงนั้น ถ้าหากว่าตทาลัมพะณะที่สหระตด้วยอุเบกขาไม่อาจเกิดได้ เพราะอารมณเป็นอติภูฐารมณควรแกโสมนัส การทีจะไม่มิตทาลัมพะณะเกิดขึ้นก็สมควรอยู่ เพราะมีเหตุขัดข้อง ก็แต่ว่าเมื่อตทาลัมพะณะไม่อาจเกิดได้ก็ต้องตทภวังค์ทีนี้ถ้าหากว่าสัตว์ผู้นั้นมีปฏิสนธิสหระตด้วยโสมนัส จะมีการตทภวังค์ได้อย่างไร เพราะเวทนาของชวณะขัดแย้งกับเวทนาของภวังค์ ซึ่งเหมือนปฏิสนธิ อนึ่งสำหรับสัตว์ผู้มีปฏิสนธิสหระตด้วยโสมนสนั้นแหละในมหันตารมณวิถิ หรืออวิภูตารมณวิถิตีไม่มีอายุอารมณเหลือพอเป็นปัจจัยแก่ตทาลัมพะณะ ตทาลัมพะณะก็ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นได้เป็นธรรมดา ตามทีได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นนั้น เมื่อตทาลัมพะณะไม่อาจเกิดขึ้นได้ จิตก็ย่อมมีความเป็นไปโดยประการเดี๋ยวนีเท่านั้น คือการตทภวังค์ จะมีการตทภวังค์ได้อย่างไรในเมื่อชวณะทีสิ้นสุดลงมีเวทนาเป็นโหมนัส ส่วนภวังค์มีเวทนาเป็นโสมนัส ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า “เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่าสัตว์ผู้มีปฏิสนธิสหระตด้วยโสมนัสไม่มีตทาลัมพะณะ” ดังนี้ เป็นต้น ในคำนี้มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :

สำหรับพวกเดียรถีย์เป็นต้น ผู้มีปฏิสนธิสหรคตด้วยโสมนัส ผู้มีจิตกระทบกระทั่งขัดเคือง แม้กระทั่งในอดีตอิฏฐารมณ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เมื่อชวณะอันสหรคตด้วยโทมนัสแล่นไปแล้ว ในวิถีนับว่าเป็นอติมหันตารมณวิถีนับต้น ถ้าหากว่าตทาลัมพะที่สหรคตด้วยโสมนัสไม่อาจจะเกิดขึ้นได้ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว และเพราะตทาลัมพะอันสหรคตด้วยอุเบกขาไม่เกิดขึ้นในอดีตอิฏฐารมณ ก็ควรที่จะตทกวังค์เดิม แต่กิตทกวังค์นั้นทันที่ไม่ได้ เพราะแม้วังค์นั้นก็สหรคตด้วยโสมนัส ในโอกาสนี้จะมิจิตอื่น คือสันติริณจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เกิดขึ้นก่อนเพียงขณะเดียวแล้วก็ดับไป ต่อจากนั้นไปก็เป็นวังค์เดิม ส่วนในมหันตารมณวิถีนับต้น อันเป็นวิถีนี่ไม่มีตทาลัมพะเป็นปกติ เพราะอายุของอารมณหมดไปแล้วไม่มีความผิตแปลกกันเกี่ยวกับอารมณ เมื่อชวณะอันสหรคตด้วยโทมนัสแล่นไปแล้วในอดีตอิฏฐารมณก็ดี ในอิฏฐุมัชฌัตตารมณเป็นต้นก็ดี เมื่อชวณะสิ้นสุดลง สำหรับสัตว์ผู้มีปฏิสนธิสหรคตด้วยโสมนัส ก็ย่อมมีอุเบกขาสันติริณะเกิดขึ้นก่อน ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั้นแหละ ก็ความเป็นอย่างนี้ย่อมมีได้แก่สัตว์ผู้มีปฏิสนธิสหรคตด้วยโสมนัสในอารมณแม้ที่มีใช้กามาวจรธรรมในคราวที่ปรารภถึงโลกียฌานที่เสื่อมไปของตน เพราะอัสปายธรรมบางอย่าง ด้วยความเสียใจว่า “ธรรมอันประณีตของเราเสื่อมเสียแล้วหนอ” ดังนี้เป็นต้น.

คำว่า **ย่อมปรารภเอาปริตตารมณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เคยสังสมไว้เกิดขึ้น** ความว่า สันติริณะที่สหรคตด้วยอุเบกขาดวงนี้ เมื่อจะเกิดขึ้นย่อมปรารภเอาปริตตธรรมคือกามาวจรธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณเกิดขึ้น โดยเป็นอารมณที่เคยสังสม คือ เคยคุ้นเคยในกาลก่อนๆ ฟิงทราบว่ สันติริณะที่สหรคตด้วยอุเบกขาดวงนี้ แม้ไม่มีอวัชชนะก็ย่อมเกิดขึ้นได้เหมือนอย่างผลจิตเพียงขณะเดียวของท่านผู้ออกจากนิโรธสมาบัติจะนั้น.

ถามว่า สันติริณจิตดวงนี้นั้น เป็นไปโดยกิจอะไรเล่า?

ตอบว่า ก่อนอื่น ไม่เป็นไปโดยตทาลัมพนกิจแน่นอน เพราะไม่ถึงเอาอารมณของชวณะ ทว่าถือเอาปริตตารมณที่เคยคุ้นเคยในภพก่อนๆ ต่างหาก ทั้งจะเป็นไปโดยสันติริณกิจก็หาไม่ เพราะมิได้เป็นไปโดยกิจ คือการพิจารณาอารมณตามที่สัมปวิจฉันนะรับไว้ เกี่ยวกับกิจ คือปฏิสนธิและจติ ไม่มีคำที่ต้องกล่าวถึงกันเลย ก็การจะกล่าวว่ “ย่อมเป็นไปโดยวังค์กิจ โดยความเป็นองค์แห่งภพ”

ดังนี้ฟังใช้ได้ โดยเป็นคำพูดที่ยังเหลืออยู่ เป็นความจริงว่า อรรถาธิบายที่ว่า สันติรัตนจิตดวงนี้เป็นไปโดยภวังคิกจันนั้น ท่านอาจารย์ธรรมปาละก็ได้แสดงแล้ว ที่เดียว ส่วนการที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๕ ว่า ปฏิสนธิ ภวังค์ จุต เป็นจิตที่เหมือนกัน โดยธรรมมีผัสสะเป็นต้น โดยอารมณ์ มีกรรม กรรมนิมิต เป็นต้น นั้น ฟังทราบที่ท่านกล่าวไว้อย่างนั้น ก็เกี่ยวกับว่าเป็นอย่างนั้นโดยมาก เท่านั้น แต่ว่าเฉพาะในฐานะนี้ ภวังค์ คืออุเบกขาสันติรัตนจิตดวงนี้ มีความผิด แปลกไปจากปฏิสนธิและภวังค์เดิม ความเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสันติรัตนจิตดวงนี้มี ประโยชน์เพียงแค่นี้เท่านั้น คือ ช่วยให้มีการตกภวังค์เดิมได้ ฉะนั้นแล.

คำว่า อาจารย์ทั้งหลายย่อมปรารถนาตทาลัมพะ ฯลฯ ในเวลาที่กามา-
วจรชวณะสิ้นสุดลง นี้ มีความหมายว่า อาจารย์ทั้งหลายปรารถนาตทาลัมพะ คือ เห็นชอบว่ามีตทาลัมพะเกิดขึ้นในอารมณ์ที่เป็นกามาจรธรรมทั้งหลายเท่านั้น คือ ในคราวที่อดิมหันตารมณวิถีหรือวิภูตารมณวิถีปรารภอารมณ์ที่เป็นกามาจร-
ธรรมเป็นไปเท่านั้น แห่งกามาจรสัตว์ทั้งหลาย คือแห่งสัตว์ผู้ได้ปฏิสนธิในกามภูมิ
ทั้งหลาย ในเวลาที่กามาจรชวณะสิ้นสุดลง คือมีในลำดับแห่งกามาจรชวณะขณะ
สุดท้ายที่สิ้นสุดลง

เป็นความจริงว่า อาจารย์ทั้งหลายย่อมเห็นชอบอย่างนี้ว่า ตทาลัมพะย่อม
เป็นไปในอารมณ์ที่เป็นกามาจรธรรมเท่านั้น เพราะเป็นอารมณ์ที่คุ้นเคย ย่อม
ไม่เป็นไปในอารมณ์อื่น ซึ่งเป็นมหัคคตะ เป็นโลกุตตระ และเป็นบัญญัติ เพราะ
ไม่คุ้นเคย

เปรียบเหมือนว่าเด็กอ่อนเมื่อจะติดตามผู้ใดไป ย่อมไม่ติดตามไปในสถานที่
ที่ตนไม่คุ้นเคยมีป่าเป็นต้น ย่อมติดตามไปในสถานที่ที่ตนคุ้นเคยมีลานหน้าบ้าน
สนามใกล้บ้าน เป็นต้น เท่านั้นฉันใด, ตทาลัมพะแม่นี้ก็ย่อมไม่ติดตามชวณะที่
ปรารภอารมณ์ที่ตนไม่คุ้นเคยมีรูปาวจรธรรมเป็นต้น ย่อมติดตามชวณะที่ปรารภ
อารมณ์ที่ตนคุ้นเคยคือกามาจรธรรมเท่านั้น ฉะนั้น

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายย่อมเห็นชอบอย่างนี้อีกว่า สำหรับสัตว์ชั้นกามาจร
ทั้งหลายเท่านั้นที่มีตทาลัมพะเกิดขึ้นในคราวนั้นๆ ได้ ไม่ใช่พวกพรหม เพราะ
พวกพรหมไม่มีพืช คือกามาจรปฏิสนธิอันเป็นอุปนิสัยแห่งตทาลัมพะ

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายเห็นชอบตทาลัมพะในเวลาทีกามาวจรชวณะสิ้นสุดลงเท่านั้น เพราะเป็นวิบากจิตที่บังเกิดจากกรรมอันมีกามตัณหาเป็นเหตุ เป็นความจริงว่า ตทาลัมพะนั้นถูกกรรมที่มีกามตัณหาเป็นเหตุทำให้เกิดขึ้น จึงไม่เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากรูปาวจรชวณะ อรูปาวจรชวณะ และโลกุตตรชวณะ ซึ่งไม่มีสภาวะเป็นกามาวจรนั้น เพราะเหตุไร? เพราะรูปาวจรชวณะเป็นต้นมีเชื้อทำให้เกิดขึ้น และไม่มีความเป็นชวณะอันเสมอเหมือนกับชวณะผู้ทำให้เกิด คือ ไม่มีความเป็นกามาวจรกิริยาชวณะอันเสมอเหมือนกับกามาวจรกุศลและอกุศลผู้ทำให้เกิด เปรียบเหมือนว่า เด็กอ่อนผู้ใคร่จะออกไปนอกบ้านย่อมยึดบิดาผู้ให้กำเนิดหรือคนที่เหมือนกับบิดาผู้ให้กำเนิดให้พาออกไป ย่อมไม่ยึดคนอื่นมีพวกกราชบุรุษเป็นต้น ฉันโด ตทาลัมพะซึ่งเป็นไปในอารมณ์อื่นจากอารมณ์ของภวังค์ ก็ย่อมติดตามกามาวจรกุศลและอกุศลผู้ให้กำเนิด และกามาวจรกิริยาชวณะอันเหมือนกับกามาวจรกุศลและอกุศลผู้ให้กำเนิดนั้น แต่จะไม่ติดตามมหัคคตชวณะและโลกุตตรชวณะอันไม่เหมือนกับกามาวจรกุศลและอกุศลผู้ให้กำเนิดฉันนั้น.

ท้วงว่า “ถ้าหากว่าตทาลัมพะอันเป็นกามาวจรวิบากไม่อาจจะมิแก่พวกพรหม (รูปพรหม) ได้ ด้วยเหตุผลว่าพวกพรหมไม่มีพีชที่เป็นกามาวจรปฏิสนธิไซร์ ถ้าอย่างนั้น กามาวจรวิบากอื่น คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ สัมปฏิจฉันนะ และสันตிரณะ ก็ไม่น่าจะมีแก่พวกพรหมได้เหมือนกัน แต่ก็ปรากฏว่ามี มิได้อย่างไร?”

เฉลยว่า “เพราะเหตุที่สัตว์ผู้จะไปบังเกิดเป็นพรหมนั้น ยังถอนรูปตัณหาและสัททตัณหาไม่ได้ โดยเกี่ยวกับความประสงค์จะพบเห็นบัณฑิต จะได้ฟังธรรมเป็นต้น รูปาวจรกุศลกรรมที่เนื่องกับตัณหาทั้ง ๒ นี้ ย่อมสร้างจักขุนทรีย์คือประสาทตา ย่อมสร้างโสตินทรีย์คือประสาทหู ให้สำเร็จแก่ผู้บังเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกนั้น เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๒ นี้มีอยู่ ก็ย่อมมีกามาวจรวิบากจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้น อันเป็นวิบากที่เนื่องอยู่กับอินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น เป็นไปแล.”

คาถาประมวลข้อกำหนดแห่งตทาลัมพะ

กาเม ชวณสตตาลม-

วิภูเตติมหนุเต จ

พนานัน นิยมเม สติ

ตทาลมพนมิริตัง

แปลว่า เมื่อชวณะ, สัตว์ และอารมณ์ มีอันกำหนดได้ว่าเป็นกาม ท่านก็กล่าว
ตทาลัมพะนะไว้ (ว่ามี) ในวิภูตารมณฺ์ และในอติมหันตารมณฺ์

คำอธิบายคาถา

คำว่า มีอันกำหนดไว้ว่าเป็นกาม คือ มีอันกำหนดได้ว่าเป็นกามาวจรชวณะ
เป็นกามาวจรสัตว์ และเป็นกามารมณฺ์ ฉะนี้แล.

โอกาสที่ทำให้ตทาลัมพะนะเกิดขึ้น ประมวลตามคาถาได้ ๔ ประการ คือ

๑. อารมณฺ์ที่มีกำลัง คือ เป็นอติมหันตารมณฺ์ หรือวิภูตารมณฺ์
๒. อารมณฺ์นั้นเป็นกามาวจรธรรมเท่านั้น (อติมหันตารมณฺ์เป็นกามาวจร-
ธรรมอย่างเดียว ส่วนวิภูตารมณฺ์เป็นกามาวจรธรรมก็มี เป็นอย่างอื่นก็มี)
๓. ชวณะที่เล่นไปในวิถิ เป็นกามาวจรชวณะ
๔. สัตว์เป็นกามาวจรสัตว์ คือเป็นผู้มีปฏิสนธิเป็นกามาวจรวิบากจิต

โอกาสที่ทำให้ไม่มีตทาลัมพะนะเกิดขึ้น

ในอรรถกถา สัมโมหวิโนทนี ได้กล่าวถึงโอกาสที่ไม่มีตทาลัมพะนะเกิดขึ้น
แม้ในวาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร แห่งกามาวจรสัตว์เอาไว้อย่างนี้ว่า :-

- เมื่อชวณะปรารภเอานามและโคตรเล่นไป ก็ไม่มีตทาลัมพะนะ ๑๑ ดวง
เกิดขึ้น ถือเอาอารมณ์ของชวณะนั้น
- เมื่อชวณะปรารภบัญญัติ (กรรมฐานบัญญัติ) เล่นไป ก็ไม่ได้ตทาลัมพะนะ
- ในวิปัสสนาที่มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ก็ไม่ได้ตทาลัมพะนะ
- ในภูฐานคามินีวิปัสสนาอันมีกำลังก็ไม่ได้ตทาลัมพะนะ
- เมื่อชวณะปรารภเอารูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรมเล่นไป ก็ไม่ได้ตทาลัมพะนะ
- ในมิจฉัตตนิยตธรรมทั้งหลายมีมิจฉาทิภูฐิเป็นต้น ก็ไม่ได้ตทาลัมพะนะ
- ในสัมมัตตนิยตธรรมทั้งหลายมีสัมมาทิภูฐิเป็นต้น ก็ไม่ได้ตทาลัมพะนะ
- เมื่อชวณะปรารภเอาโลกุตตธรรมเล่นไป ก็ไม่ได้ตทาลัมพะนะ
- เมื่อชวณะปรารภอภิญญาญาณเล่นไป ก็ไม่ได้ตทาลัมพะนะ
- สำหรับอารมณ์ที่เป็นกามาวจร ในอารมณ์ที่ทราวมกำลัง (มีมหันตารมณฺ์
เป็นต้น) ก็ไม่ได้ตทาลัมพะนะ ฉะนี้แล.

ชวณนิยม (ข้อกำหนดแห่งชวณะ)

อนึ่ง ในบรรดาชวณะทั้งหลาย กามาวจรชวณะในกามาวจรชวณวิถี ย่อม
แล่นไปสิ้น ๗ วาระบ้าง ๖ วาระเท่านั้นบ้าง แต่ในคราวเป็นไปอ่อน คือ ในเวลา
ใกล้ตายเป็นต้น ย่อมแล่นไปสิ้น ๕ วาระเท่านั้น อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า “ก็
แต่ว่า สำหรับพระผู้มีพระภาค ย่อมมีปัจเจกเวกขณจิต ๔ หรือ ๕ ชณะ ในคราว
ที่เป็นไปเร็ว คือในคราวที่ทรงกระทำพระยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น” ดังนี้ก็มี

ส่วนมหัคคตชวณะ ในอัปปนาวิถีแรกของพระโยคีผู้เป็นอาทิกำมิกะ (ผู้ทำ
ได้เป็นครั้งแรก) และอภิญาชวณะย่อมแล่นไปสิ้นวาระเดียวเท่านั้น แม้ทุกครั้ง
ต่อจากนั้นไปก็มีการตกวงค์

ส่วนมรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ (มีโสดาปัตติมรรคจิตเป็นต้น) มีชณะจิตเดียว
ต่อจากนั้นผลจิตย่อมเกิดขึ้น ๒-๓ ชณะตามสมควร ต่อจากนั้นไปก็มีการตกวงค์

ส่วนในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ อรูปชวณะดวงที่ ๔ ย่อมแล่นไปสิ้น ๒ วาระ
ต่อจากนั้นจึงสัมผัสนิโรธ แต่ในเวลาออก เมื่ออนาคามีผลหรืออรหัตตผลเกิดขึ้น
ตามสมควรวาระเดียวแล้วดับไป ก็มีการตกวงค์เลยเทียว

ก็เพราะท่านทำอธิบายไว้ว่า ในสมาบัติวิถี แม้ทุกวิถี หากการกำหนดวิถี
ให้แน่นอนมิได้ เช่นเดียวกับกระแสวงค์ ดังนี้ จึงพึงทราบว่ (ในสมาบัติวิถี)
ย่อมได้ชวณะแม่มากมาย ดังนี้.

คำอธิบาย

บัณฑิตพึงทราบว่ ท่านอาจารย์แสดงข้อกำหนดแห่งชวณะทั้งหลายไว้เป็น
๕ ประการอย่างนี้ คือ

๑. กามาวจรชวณะในกามาวจรชวณวิถี
๒. มหัคคตชวณะในอัปปนาวิถีแรกของพระโยคีผู้เป็นอาทิกำมิกะ และ
อภิญาชวณะ
๓. มรรคจิตที่เกิดขึ้น
๔. อรูปชวณะ และอนาคามีผลหรืออรหัตตผล ในนิโรธสมาบัติวิถี

๕. ชวนะในสมาบัติวิธิ ฉะนี้แล.

คำว่า **ในคราวเป็นไปอ่อน** คือ ในคราวเป็นไปเป็นธรรมชาติที่มีกำลังอ่อนถามว่า เพราะเหตุไร? เพราะในเวลาใกล้ตายเป็นต้น วัตถุ (หทัยวัตถุ) อันเป็นที่อาศัยมีกำลังทรมาน

คำว่า **คือในเวลาใกล้ตายเป็นต้น** ด้วย อาทิจ-ศัพท์ ที่แปลว่าเป็นต้น ท่านรวมเอาเวลาสลบเข้ามา

คำว่า **ย่อมแล่นไปสิ้น ๕ วาระเท่านั้น** ความว่า คำว่า “เท่านั้น” ในคำนี้มีความหมายว่า ปฏิเสธความเป็นไปเกินกว่า ๕ วาระ

มีคำพูดใน **อรรถโยชนา** เกี่ยวกับคำพูดตอนนี้อยู่อย่างนี้ ว่า : ในสังคหะ “เอว” ศัพท์ที่แปลว่า “เท่านั้น” ในคำว่า “สิ้น ๕ วาระเท่านั้น” นี้ ปฏิเสธความเป็นไปเกินกว่า ๕ วาระ มิได้ปฏิเสธความเป็นไปต่ำกว่า ๕ วาระ เพราะฉะนั้น ในเวลาใกล้ตาย ชวนะย่อมแล่นไป ๔ ขณะก็ได้เป็นอย่างน้อย โดยเหตุนี้ ใน **ฎีกาอภิธรรมมวาร** จึงได้กล่าวไว้ว่า “เพราะภาวะที่มรณาสันนวิถิ (วิถิที่เป็นไปในเวลาใกล้ตาย) ทรมากำลัง ชวนะจึงมีความเป็นไปอ่อน เป็นไป ๔ หรือ ๕ ขณะ” ดังนี้ ในเวลาสลบย่อมเป็นไป ๕ ขณะก็ได้ ๖ ขณะก็ได้ เพราะเหตุนี้ ในฎีกาจึงกล่าวไว้แต่หนหลังว่า “ในเวลาสลบ หรือในเวลาใกล้ตาย ชวนะแม้ ๖-๕ วาระย่อมเป็นไป” ดังนี้ อธิบายว่าในเวลาสลบย่อมเป็นไปอย่างมาก ๖ ขณะ ในเวลาใกล้ตายย่อมเป็นไปอย่างมาก ๕ ขณะ ดังนี้.

คำว่า **อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า “ก็แต่สำหรับพระผู้มีพระภาคย่อมมีปัจจุเวกขณะจิต ๔ หรือ ๕ ขณะ ในคราวที่เป็นไปเร็ว คือในคราวที่ทรงกระทำพระยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น”** ความว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พระอภินิหารแห่งจิต (การทำจิตให้เป็นไป) อันมีอาวัชชนะนั้นเป็นประธานโดยถึงยอดแห่งอาวัชชนะยี่ ย่อมมีแก่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเข้าฌานอันเป็นบาท (แห่งอภิญา) แต่ละฌาน เพื่อประโยชน์แก่การทำธารน้ำและลำไฟให้เป็นไป ในคราวที่ทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์ที่ทำพร้อมกันเป็นคู่ๆ) เป็นต้น ทรงออกจากฌานที่เป็นบาทนั้นแล้ว ก็ทรงนึกถึงฌานธรรมแต่ละอย่าง เพราะเหตุนี้ ชวนะจิตที่พิจารณา ๔ หรือ ๕ ขณะ อันมีองค์ฌานตามที่ทรงนึกถึงเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไป” ดังนี้

คำพูดของพระอรรถกถาจารย์ต่อนี้ มีคำอธิบายเพิ่มเติมอยู่ใน อรรถ-
โยชนา อย่างนี้ว่า :-

ในคำว่า “ย่อมมีแก่พระผู้มีพระภาค ..... ก็ทรงนึกถึงฉนธรรมแต่ละอย่าง”
ดังนี้ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ในคราวที่ทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ เพื่อจะทรงกระทำธารน้ำให้เป็นไป
พระผู้มีพระภาคทรงเข้าจตุตถฉนอันเป็นบาทแห่งอภิญาแล้วทรงออกจากฉน
เมื่อทรงออกจากฉนนั้นแล้วก็ทรงพิจารณาองค์ฉนคืออุเบกขาก่อน ปัจจุบัน-
จิต ๔-๕ ขณะ อันมีอุเบกขาเป็นอารมณ์นั้นเทียว ย่อมเป็นไปในลำดับแห่ง
อาวัชชนะที่เกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ ต่อจากนั้น ภวังค์ ๒ ขณะย่อมเป็นไป (คือตก
ภวังค์เพียง ๒ ขณะ) ถัดจากภวังค์ ๒ ขณะ (ภวังคจลนะกับภวังคุปัจเฉทะ) นั้น
อาวัชชนะอันมีองค์ฉนคือเอกัคคตาเป็นอารมณ์ย่อมเป็นไป ปัจจุบันจิตอัน
มีเอกัคคตาเป็นอารมณ์ย่อมเป็นไปในลำดับแห่งอาวัชชนะนั้น ส่วนว่าวิถี บัณฑิต
พึงทราบว่ามีความเป็นไปอย่างนี้ คือ :-

อดีตภวังค์ ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ มโนทวารอาวัชชนะ บริกรรม อุปลาระ
อนุโลม โคตรภู จตุตถฉน นี้เป็นวิถีที่ ๑

อดีตภวังค์ ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ มโนทวารอาวัชชนะ ปัจจุบัน-
จิต ๔ ขณะ ซึ่งมีองค์ฉนคืออุเบกขาเป็นอารมณ์ นี้เป็นวิถีที่ ๒

อดีตภวังค์ ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ มโนทวารอาวัชชนะ ปัจจุบัน-
จิต ๔ ขณะ ซึ่งมีองค์ฉนคือเอกัคคตาเป็นอารมณ์ นี้เป็นวิถีที่ ๓

ต่อจากนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ทรงใคร่จะกระทำธารน้ำให้เป็นไป ทรงเข้า
จตุตถฉนอันเป็นบาทแห่งอภิญาที่ทำอาไปกสิณให้เป็นอารมณ์ ทรงออกจาก
จตุตถฉนนั้นแล้ว ก็ทรงกระทำบริกรรมด้วยบริกรรมจิตอันเป็นกามาวจรว่า “จ
มีธารน้ำ จมมีธารน้ำ จมมีธารน้ำ” ดังนี้ นี้เป็นวิถีแรก วิถีต่อไป คือ อดีตภวังค์
ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ มโนทวารอาวัชชนะ บริกรรม อุปลาระ อนุโลม
โคตรภู อภิญาจิต ธารน้ำย่อมเป็นไปตามกำลังของอภิญา นี้เป็นวิถีที่ ๒

ส่วนในคราวที่ทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ เพื่อจะทรงกระทำลำไฟให้เป็น
ไป ในสมัยเดียวกันนั้น พระผู้มีพระภาคทรงเข้าจตุตถฉนอันเป็นบาทแห่งอภิญา
แล้วทรงออกจากฉน เมื่อทรงออกจากจตุตถฉนนั้นแล้ว ก็ทรงพิจารณาองค์

ฉานคืออุเบกขาก่อน ปัจจเวกขณจิต ๔-๕ ขณะ อันมีอุเบกขาเป็นอารมณ์ นั้นเที่ยว ย่อมเป็นไป ฯลฯ ปัจจเวกขณจิต ๔ ขณะ ซึ่งมีองค์ฉานคือเอกัคคตา เป็นอารมณ์ ฯลฯ (คำพูดเหมือนที่กล่าวแล้วในการทำธารน้ำ) นี่เป็นวิธีที่ ๓

ต่อจากนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ทรงใคร่จะทำลำไฟให้เป็นไป ทรงเข้า จตุตถฉานอันเป็นบาทแห่งอภิญญาที่ทำเตโชกสิณให้เป็นอารมณ์ ทรงออกจาก จตุตถฉานนั้นแล้วก็ทรงกระทำปริกรรม ด้วยปริกรรมจิตอันเป็นกามาวจรว่า “จงมี ลำไฟ จงมีลำไฟ จงมีลำไฟ” ดังนี้ นี่เป็นวิธีแรก วิธีต่อไป คือ อตีตภวังค์ ภวังค- จลนะ ภวังคปัจเฉทะ มโนทวาราวชชนะ ปริกรรม อุปะจระ อนุโลม โคตรภู อภิญญาจิต ลำไฟย่อมเป็นไปตามกำลังของอภิญญา นี่เป็นวิธีที่ ๒ ดังนี้.

ในคำของอรรถโยชนาตอนนี้ มีการระบุชื่อภวังค์ที่เป็นไปก่อนหน้าวิธีโดย ชื่อว่า “อตีตภวังค์” ทั้งๆ ที่อารมณ์มิได้มีอายุล่วงเลยไปเท่ากับภวังค์ที่ล่วงเลยไป ๑ ขณะจิต แล้วจึงมาถึงคลองประสาธ แต่ประการใด เพราะเป็นวิธีจิตทางมโน- ทวาร อีกอย่างหนึ่ง ถ้ามีอตีตภวังค์ก็จะกลายเป็นว่าตภวังค์ ๓ ขณะ คือ อตีต- ภวังค์ ภวังคจลนะ ภวังคปัจเฉทะ ขัดแย้งกับคำพูดของท่านเองที่ว่าตภวังค์เพียง ๒ ขณะ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นติกขบุคคล (บุคคลผู้มีปัญญากล้า) แน่นอน เพราะฉะนั้น ลำดับวิธีจิตที่มีอุปนาของพระพุทธเจ้า จึงไม่น่ามีปริกรรม แต่ ท่านผู้แต่งโยชนาทก็ได้ระบุปริกรรมไว้ บัณฑิตอย่าพึงเห็นว่าเป็นความผิดพลาดของ ท่าน แต่พึงเห็นว่าเป็นเพราะท่านมิได้เล็งถึงชื่อ และความมิได้หรือมิไม่ได้เป็น สำคัญ ด้วยมุ่งแต่จะแสดงลำดับความเป็นไปของวิธีจิตที่มีติดตามันมาเป็นลำดับ เป็นสำคัญแล.

พึงทราบว่ คำว่า “ก็แต่ว่าสำหรับพระผู้มีพระภาค (ย่อมมีปัจจเวกขณ- จิต ๔ หรือ ๕ ขณะ)” นี้ เป็นเพียงนิทสสนะเท่านั้น เพราะขณะที่ไม่บริบูรณ์ ทั้งหลายย่อมมีความเป็นไป แม้แก่บุคคลอื่นมีท่านธรรมเสนาบดีเป็นต้น ในเวลา มีงานรีบด่วนเช่นนี้ เพราะอย่างนั้นท่านจึงได้กล่าวไว้ใน วิสุทธิมรรค ว่า “อญฺจ มตฺถกปตฺตา วสี ภควโต ยมกปาฏิหาริยกาเล อญฺเณสํ วา เอวรูเป กาเล” แปลว่า “ก็ วสี (ปัจจเวกขณวสี - ความชำนาญในการพิจารณา) ที่ถึงยอดนี้ ย่อม ได้แก่ พระผู้มีพระภาคในคราวที่ทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ หรือแก่บุคคลอื่น ๆ ในกาลที่เป็นเช่นนี้” ดังนี้ ส่วนท่านอาจารย์ ธรรมपालเถระ ผู้แต่ง ปรมัตถ-

มัชฌิมา นิกาย กล่าวไว้ว่า “ส่วนคำว่า ๔ หรือ ๕ ขณะ นี้ ฟังถือเอาโดยเกี่ยวกับอินทรีย์ที่แก่กล้าและอินทรีย์ที่อ่อน” ดังนี้ เพราะฉะนั้น อันการจะกล่าว ว่า “สำหรับพระผู้มีพระภาค ขณะ ๔ ขณะย่อมนับไป (เพราะทรงมีอินทรีย์แก่กล้า) สำหรับบุคคลอื่น ขณะแม้ ๕ ขณะย่อมนับไป” ดังนี้ น่าจะนับว่าถูกต้อง

คำว่า ส่วนมหัคคตขณะ ในอัปปนาวิธแรกของพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ คือ มหัคคตขณะในอัปปนาวิธแรก คือ ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกของพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ คือ ของพระโยคีผู้ทำให้บังเกิดได้เป็นครั้งแรก ชื่อว่า ย่อมเล่นไปสิ้นวาระเดียวเท่านั้น ก็เพราะเหตุที่ยังมิได้สังขมวสี

คำว่า อภิญญาขณะย่อมนับไปสิ้นวาระเดียวเท่านั้น คือขณะที่น่านับว่าเป็นอภิญญา ๕ อย่าง คือ

๑. อิทธิวิธ - การแสดงฤทธิ์
๒. ทิพโสตา - นูทิพย์
๓. ปรจิตตวิชานนะ (เจโตปริยญาณ) - การรู้อัตตาของบุคคลอื่น
๔. บุพเพนิวาสานุสติญาณ - ญาณตามระลึกถึงขั้นที่เคยอาศัยในภพ

ก่อน

๕. จตุปปาตญาณ - ญาณรู้จติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย

ย่อมนับไปสิ้นวาระเดียวเท่านั้น แม้ทุกครั้ง คือ แม้ในคราวที่อุปบัติเป็นครั้งแรก แม้ในคราวที่สังขมวสีแล้ว โดยเป็นธรรมดาแห่งอภิญญา

คำว่า ส่วนมรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ คือ มรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ มีโสตา-ปัตติมรรคจิต เป็นต้น ชื่อว่า มีขณะจิตเดียว ก็โดยเกี่ยวกับเป็นการละกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานะ

คำว่า ผลจิตย่อมนับเกิดขึ้น ๒-๓ ขณะตามสมควร คือ ผลจิตย่อมนับเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะ ตามสมควรแก่มรรคที่เกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๕ เพราะมีบริกรรมหรือเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ เพราะไม่มีบริกรรม ความว่า ถ้ามีมรรคจิตเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๕ ก็มีผลจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ, ถ้ามีมรรคจิตเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ ก็มีผลจิตเกิดขึ้น ๓ ขณะ

คำว่า ในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ คือ ในเวลาก่อนจะจรดถึงนิโรธ (ความดับแห่งจิต เจตสิก และจิตตชรูป) ไม่ใช่ในเวลาที่ยจรดถึงนิโรธแล้ว

คำว่า **อรูปชวณะดวงที่ ๔** ได้แก่ เนวส์ัญญานาสัญญาตนะที่เป็นกุศล หรือ กิริยา ตามสมควร แก่พระอริยบุคคลผู้เข้า ก็พระอนาคามีและพระชินาสพผู้ ได้สมาบัติ ๘ (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔) เท่านั้น ย่อมเข้านิโรธสมาบัติได้ พระ โสดาบันและพระสกทาคามี แม้ได้สมาบัติ ๘ ก็ไม่อาจเข้าได้ เพราะยังถอนเสี้ยน หนามแห่งนิโรธคือกามราคานุสัยมิได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “แต่ ในเวลาออก เมื่ออนาคามีผลหรืออรหัตตผลเกิดขึ้นวาระเดียว แล้วดับไป” ดังนี้ ความว่า เมื่อพระอนาคามีเข้านิโรธสมาบัติ เมื่อเนวส์ัญญานาสัญญาตนะ กุศลเป็นไป ๒ ขณะแล้วดับไป ต่อจากนั้นไปก็เป็นสมัยที่จรดถึงนิโรธ ถึงเวลา ออก ได้ชื่อว่าออกจากนิโรธ ก็เพราะมีจิตคืออนาคามีผลจิตเกิดขึ้น ๑ ขณะ แล้ว ก็ดับไป ต่อจากนั้นไปก็เป็นภวังค์ แม้เมื่อพระชินาสพเข้าก็มีความเป็นไปอย่างนี้ แหละ แปลกไปก็เพียงแต่เนวส์ัญญานาสัญญาตนะ ๒ ขณะนั้น เป็นกิริยาไม่ใช่ กุศล และจิตที่เกิดขึ้นที่นับว่าเป็นการออกจากนิโรธนั้นก็เป็นการจรดถึงจิต ฉะนั้น แล.

คำว่า **ในสมาบัติตติวิธี่แม้ทุกวิธี่** คือ ในฌานสมาบัติตติวิธี่ และในผล-สมาบัติตติวิธี่ แม้ทุกวิธี่ ชื่อว่า หากการกำหนดวิธี่ให้แน่นอนมิได้ ก็เพราะไม่อาจ กำหนดจำนวนชวณะที่เล่นไปในวิธี่นั้น ๆ ได้ ความว่า มีชวณะเล่นไปมากมายไม่ อาจประมาณชวณะได้ เพราะเหตุนั้น นั้นแหละ ท่านจึงกล่าวว่า “เช่นเดียวกับ กระแสภวังค์” และว่า “ย่อมได้ชวณะแม้มากมาย” ฉะนั้นแล.

คาถาประมวลข้อกำหนดแห่งชวณะ

สตตฤขตตุ	ปริตตานิ	มคคาภิญญา	สกี	มตา
อวเสธานี	ลพุนนติ	ชวานานิ	พหุนิปี	

แปลว่า บัณฑิตกล่าววามาวจรชวณะไว้ ๗ วาระ กล่าวมรรคและอภิญญาไว้ วาระเดียว รวมทั้งชวณะที่เหลือย่อมได้ (วาระ) มากมาย

คำอธิบายคาถา

บัณฑิตกล่าววามาวจรชวณะไว้ ๗ วาระ โดยเป็นข้อกำหนดอย่างสูงแห่ง ชวณะที่เป็นไปตามปกติ ไม่ใช่ในเวลาพิเศษ คือในเวลาสลบ หรือในเวลาใกล้ตาย

ส่วนมรรคและอภิญญากล่าวไว้วาระเดียวเท่านั้น ชวนะที่เหลือ คือ มหัคคตชวนะ ในวิธีที่มีโชอาทิกัมมิกฉานวิธี และโลกุตตรชวนะ คือผลจิตในวิธีที่ไม่ใช่มรรควิธี ย่อมไม่ได้ (วาระ) แม้มากมาย เพราะเป็นไปในสมาบัตติวิธีได้ตลอดทั้งวันทั้งคืน

ด้วย อปี-ศัพท์ ที่แปลว่า “รวมทั้ง” ท่านยังรวมเอาชวนะจิตในวิธีอื่นเข้ามาอย่างนี้ว่า “โลกียฉานในอัปปนาวิธีแรก และผลจิตที่มีในลำดับแห่งนิโรธ ๒ ดวง (อนาคามีผลจิตและอรหัตตผลจิต) เป็นไปสิ้นวาระเดียว, ผลจิตทั้งหลายที่มีในลำดับถัดไปจากมรรคจิต ย่อมเป็นไป ๒-๓ วาระ” ดังนี้ ฉะนี้แล.

จบชวนวนิยาม

บุคคลเภทะ

การจำแนกความเป็นไปของวิธีจิตโดยเกี่ยวกับบุคคล

อนึ่ง ในบรรดาวิธีจิตเหล่านี้ สำหรับวิเหตุบุคคล (บุคคลผู้มีเหตุ ๒) และอเหตุบุคคล (บุคคลผู้ไม่มีเหตุ) ย่อมไม่ได้กิริยาชวนะและอัปปนาชวนะเลย และวิบากที่เป็นญาณสัมปยุตทั้งหลายก็เหมือนกัน ย่อมไม่ได้ในสุคติภูมิ (คือในสุคติอเหตุบุคคล ซึ่งเป็นผู้เกิดอยู่แต่ในกามภูมิเท่านั้น) ส่วนในทุคติภูมิ (ในทุคติบุคคลผู้เกิดในอบาย) ย่อมไม่ได้มหาวินิโยกที่เป็นญาณวิปยุตอีกด้วย ส่วนว่าในบรรดาวิเหตุบุคคลทั้งหลาย สำหรับท่านผู้เป็นพระเสกขะและผู้เป็นปุถุชนทั้งหลายย่อมไม่ได้กิริยาชวนะ สำหรับพระเสกขะทั้งหลายย่อมไม่ได้ชวนะที่สัมปยุตกับทิวฐิและที่สัมปยุตกับวิจิจจณา ส่วนสำหรับพระอนาคามีทั้งหลายย่อมไม่ได้ปฏิษชวนะด้วย โลกุตตรชวนะทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งหลายเท่านั้นตามสมควรแก่ตัวท่านเอง.

คำอธิบาย

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงการกำหนดวิธีจิตที่เกิดขึ้นแก่บุคคล ๑๒ จำพวก คือ ปุถุชน ๔ จำพวก อันได้แก่:-

๑. วิเหตุบุคคล - บุคคลผู้มีเหตุ ๓ ได้แก่ ผู้มีวิบากปฏิสนธิจิตประกอบด้วยเหตุทั้ง ๓ มีอโลภะเป็นต้น

๒. ทวิเหตุบุคคล - บุคคลผู้มีเหตุ ๒ ได้แก่ ผู้มีวิบากปฏิสนธิประกอบด้วยเหตุ ๒ คือ อโลภะ และอโทสะ เว้นอโมหะ

๓. อเหตุบุคคล - บุคคลผู้ไม่มีเหตุ ได้แก่ ผู้มีวิบากปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ คือ อุเบกขาสันติระณะอันเป็นกุศลวิบาก

๔. อปายิกอเหตุบุคคล - บุคคลผู้ไม่มีเหตุผู้เกิดในอบาย เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ทุคติบุคคล” เพราะเป็นสัตว์ในทุคติ ได้แก่ ผู้มีวิบากปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ คือ อุเบกขาสันติระณะอันเป็นอกุศลวิบาก

และพระอริยบุคคล ๘ จำพวก คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ จำพวกที่เรียกว่า พระโสดาปัตติมัคคบุคคล ฯลฯ พระอรหัตตมัคคบุคคล และท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวกที่เรียกว่า พระโสดาปัตติผลบุคคล (หรือพระโสดาบัน) ฯลฯ พระอรหัตตผลบุคคล (หรือพระอรหันต์) ท่านจึงเริ่มด้วยการแสดงจิตที่ต่องงดเว้นสำหรับบุคคลนั้น ๆ ก่อน ด้วยคำว่า สำหรับทวิเหตุบุคคลและอเหตุบุคคล ดังนี้ เป็นต้น

ก็สัตว์พวกทวิเหตุบุคคลและอเหตุบุคคล ชื่อว่า ย่อมไม่ได้อัปนาชวนะ ก็เพราะภาวะที่มีปฏิสนธิเป็นวิปากาวรณ (เครื่องขวางกั้นคือวิบาก) ในบรรดาอวารณ (เครื่องขวางกั้น) ๓ อย่าง มีกิเลสวารณเป็นต้น

เป็นความจริงว่า อวารณมี ๓ อย่าง คือ

๑. กิเลสวารณ - อวารณคือกิเลส ได้แก่ นียตมิจฉาทิฏฐิ อันเป็นความเห็นผิดที่ปักใจลงไปแน่นอนว่า ทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล เป็นต้น มิจฉาทิฏฐิ อย่างนี้ได้ชื่อว่า อวารณ ก็เพราะความที่ขวางกั้นการไปสวรรค์ (สัคคาวรณ) และการบรรลุมรรค (มัคคาวรณ)

๒. กัมมวารณ - อวารณคือกรรม ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ อย่าง มีการฆ่ามารดา เป็นต้น อนันตริยกรรมได้ชื่อว่าเป็นอวารณ ก็เพราะความที่ขวางกั้นการไปสวรรค์ และการบรรลุมรรคนั้นแหละ ส่วนกรรม คือ อริยุปวาตะ - การว่าร้ายพระอริยเจ้า แม้มีความเป็นอวารณทั้ง ๒ ประการ แต่เพราะเหตุที่ไม่แน่นอนเกี่ยวกับว่าถ้าผู้นั้นสำนักผิดกล่าวขอภัยโทษท่านเสีย บาปนั้นก็อันหมดกันไป ในที่ทั่วไปท่านจึงไม่รวมเข้ามาสมทบในกัมมวารณนี้

๓. วิปากาวรณ์ - อวรณ์คือวิปาก ได้แก่ ทวิเหตุวิปากปฏิสนธิ และ
อเหตุวิปากปฏิสนธิ ทั้ง ๒ ฝ่าย วิปากปฏิสนธิเหล่านี้นับว่าเป็นอวรณ์ก็เฉพาะ
มัคคาวรณ์ คือ ขวางกั้นการบรรลุมรรคเท่านั้น ไม่เป็นสักคาวรณ์ บุคคลผู้มีวิปาก
ปฏิสนธิอย่างนี้ ย่อมทำบุญไปสวรรค์ได้ ฟังทราบคำว่า “ขวางกั้นการบรรลุ
มรรค” นี้ สงเคราะห์การขวางกั้นแม้พวกโลกียฌานทั้งหลายเข้าไว้ด้วย

เพราะฉะนั้น พวกทวิเหตุบุคคล และอเหตุบุคคล เพราะความที่มีวิปาก
ปฏิสนธิเป็นอวรณ์เกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิที่มีความทรมากำลังโดยรอบด้าน จึงชื่อว่า
ยอมไม่ได้อัปนาชวณะ เพราะเหตุที่ไม่ได้อัปนาชวณะนั่นเอง จึงไม่อาจสำเร็จ
ความเป็นพระอรหันต์อันเป็นอัปนาชวณะอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่นั่นเอง จึงชื่อ
ว่า ย่อมไม่ได้กิริยาชวณะ ด้วยว่ากิริยาชวณะ ย่อมเป็นไปแก่พระอรหันต์เท่านั้น

เพราะมีปาฐะพระบาลีใน **ทุกปัฏฐาน** ว่า “ภวังค์ที่เป็นสเหตุกะยอมเป็น
ปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ภวังค์ที่เป็นอเหตุกะ” ดังนี้ ซึ่งคำว่า “ภวังค์ที่เป็น
สเหตุกะ” ในคำนี้นั้น ตรีศหมายเอาตทาลัมพะขณะที่ ๒ ที่เกิดขึ้นแก่พวก
อเหตุบุคคลผู้มีภวังค์เป็นอเหตุกะ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็เป็นอันว่าตทาลัมพะที่เป็น
ทวิเหตุกะยอมเกิดได้แม้แก่พวกอเหตุบุคคลทั้งหลาย ด้วยกรรมอื่นจากกรรม
ที่ให้ปฏิสนธิ ที่คอยตามให้วิปากในปวัตติกาล คำที่ต้องกล่าวเกี่ยวกับทวิเหตุ-
บุคคลว่าจะมีตทาลัมพะที่เป็นทวิเหตุกะเกิดได้หรือไม่ จึงไม่จำเป็นต้องมี

ก็แต่ว่าบุคคล ๒ จำพวกนี้ เพราะเหตุที่มีมูลปฏิสนธิอ่อนแอไปไม่สามารถ
เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งติเหตุวิปาก เพราะฉะนั้น ตทาลัมพะที่เป็นติเหตุวิปาก คือ
วิปากที่สัมปยุตกับญาณ จึงไม่เกิดแก่ทวิเหตุบุคคลและอเหตุบุคคล เพราะเหตุ
นั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **และวิปากที่เป็นญาณสัมปยุตทั้งหลายก็เหมือนกัน**
ดังนี้ไว้ ก็คำว่า **ยอมไม่ได้ในสุดติภูมิ** นี้ ฟังทราบไว้ แม้คำว่า “สุดติภูมิ” ท่าน
อาจารย์กล่าวหมายเอาสุดคือเหตุบุคคลเป็นสำคัญก็ตาม แต่ก็กินความรวมถึง
ทวิเหตุบุคคลนั้นด้วย เพราะไม่เช่นนั้นก็จะขัดแย้งกับคำพูดของท่านเองที่กล่าว
ไว้ใน **ปรมัตถ์วินิจฉัย** ว่า “**ถาณปากา น วตฺตุนฺติ ชทตฺตา มฺลสนฺธิยา**” ดังนี้
ซึ่งแปลว่า “**วิปากที่สัมปยุตกับญาณ ย่อมไม่ไปแก่ทวิเหตุสัตว์และอเหตุ-**
สัตว์ทั้งหลาย เพราะมูลปฏิสนธิอ่อนแอ” ดังนี้.

คำว่า ในบรรดาดีเหตุบุคคลทั้งหลาย คือ ในบรรดาบุคคลผู้มีเหตุ ๓ มีอโลหะเป็นต้น ๙ จำพวก คือปุณฺณชนผู้มีปฏิสนธิอันสัมปยุตกับญาณ ๑ พระอริยบุคคล ๘

คำว่า สำหรับท่านผู้เป็นพระชีนาสพยอมไม่ได้กุศลชวณะและอกุศลชวณะ ความว่า สำหรับพระอรหันต์ คือท่านผู้ตั้งอยู่ในอรรหัตตผลเป็นพระอรหัตตผลบุคคลยอมไม่ได้กุศลชวณะและอกุศลชวณะ ก็เพราะความที่ท่านเป็นผู้มีจิตสันดานปราศจากอนุสัยทั้งปวงสิ้นเชิงแล้ว

ก็กิริยาชวณะเป็นจิตมีเฉพาะบุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สำหรับท่านผู้เป็นพระเสกขะ และผู้เป็นปุณฺณชนทั้งหลาย ย่อมไม่ได้กิริยาชวณะ ดังนี้ (พระอริยบุคคล ๓ จำพวกข้างต้น เว้นพระอรหันต์ เรียกว่า “พระเสกขะ” ก็เพราะความเป็นผู้ยังต้องมีการศึกษา คือการปฏิบัติในสิกขา ๓ เป็นปกติ ยังมีได้กระทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ส่วนพระอรหันต์เรียกว่า “พระอเสกขะ” เพราะความเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ๓ แล้ว ว่าโดยการแตกเป็น ๘ จำพวก, พระอริยบุคคล ๗ จำพวกข้างต้น มีพระโสดาปัตติมัคคบุคคลเป็นต้น ชื่อว่าเป็น “พระเสกขะ” พระอรหัตตผลบุคคลชื่อว่าเป็น “พระอเสกขะ”)

คำว่า สำหรับพระเสกขะทั้งหลายยอมไม่ได้ชวณะที่สัมปยุตกับทวิญฺฐิและที่สัมปยุตกับวิจิกิจฉา ความว่า พระเสกขะ คือพระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้งหลายยอมไม่ได้อกุศลชวณะ ๕ ดวง คือ ชวณะที่สัมปยุตกับทวิญฺฐิ คือโภภสหคตจิตที่สัมปยุตกับทวิญฺฐิ ๔ ดวง และชวณะที่สัมปยุตกับวิจิกิจฉา คือโมมฺหุจิตที่สัมปยุตกับวิจิกิจฉา ๑ ดวง เพราะชวณะ ๕ ดวงเหล่านี้ถูกท่านละได้เด็ดขาดแล้ว ด้วยโสดาปัตติมรรคนั้นเทียว.

คำว่า ส่วนสำหรับพระอนาคามีทั้งหลายยอมไม่ได้ปฏิมชวณะด้วยความว่า สำหรับพระเสกขะ คือพระอนาคามีนั้นนอกจากจะไม่ได้อกุศลชวณะ ๕ ดวง เหล่านี้ เหมือนอย่างพระโสดาบันและพระสกทาคามี แล้ว ก็ยังไม่ได้ปฏิมชวณะ คือชวณะที่สหคตด้วยโหมนัสสัมปยุตกับปฏิมะ ๒ ดวงนั้นอีกด้วย เพราะท่านละได้เด็ดขาดแล้วด้วยอนาคามีมรรคนั้นเทียว

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงจิตที่พึงได้แก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย จึงกล่าวว่า “โลกุตตรชวณะทั้งหลาย” เป็นต้น

คำว่า โลกุตตรชวณะทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย
เท่านั้นตามสมควรแก่ตัวท่านเอง ความว่า โลกุตตรชวณะทั้ง ๘ ดวง ย่อมเกิดขึ้น
แก่พระอริยบุคคลทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในมรรคและผลเท่านั้น ตามสมควรแก่ตัวท่าน
เองอย่างนี้ คือ :-

- มรรคจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง เพราะความที่มีขณะจิตเดียวเท่านั้น ดับไป
แล้วไม่เกิดอีก จึงเกิดขึ้นแก่มีคบุคคลใดบุคคลหนึ่งเท่านั้น กล่าวคือ โสดาปัตติ-
มรรคจิตย่อมเกิดขึ้นแก่พระโสดาปัตติมีคบุคคลเท่านั้น สกทาคามีมรรคจิตก็ย่อม
เกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีมีคบุคคลเท่านั้น อย่างนี้เป็นต้น รวมความว่ามีคบุคคล
แต่ละบุคคลมีจิตดวงเดียว คือมรรคจิตที่ตนบรรลุ และเพียงขณะเดียว

- พระอริยบุคคลชั้นต่ำ ๆ คือ พระโสดาปัตติผลบุคคล พระสกทาคามีผล-
บุคคล และพระอนาคามีผลบุคคล แต่ละบุคคล ยังไม่บรรลุนิพพานที่สูงกว่านั้น
เพราะฉะนั้น พระโสดาปัตติผลบุคคลก็ย่อมมีเฉพาะโสดาปัตติผลจิตเท่านั้นเกิด
ขึ้น ไม่อาจมีสกทาคามีผลจิตเกิดขึ้น ฯลฯ พระอนาคามีผลบุคคลก็ย่อมมีเฉพาะ
อนาคามีผลจิตเท่านั้นเกิดขึ้น ไม่อาจมีอรหัตตผลจิตเกิดขึ้น รวมความว่าผลบุคคล
ชั้นต่ำไม่อาจจะมีผลจิตที่สูงกว่าผลจิตที่ตนบรรลุเกิดขึ้น

- พระอริยบุคคลชั้นสูงกว่า จับตั้งแต่พระสกทาคามีผลบุคคลเป็นต้นไป
แต่ละบุคคลระงับได้แล้วซึ่งกิเลสที่พระอริยบุคคลชั้นต่ำกว่ายังถอนขึ้นไม่ได้ เช่น
ว่าพระสกทาคามีผลบุคคลระงับได้แล้วซึ่งกิเลสหยาบที่พระโสดาปัตติผลบุคคลยัง
ระงับไม่ได้ โสดาปัตติผลจิตซึ่งมีอานุภาพน้อยกว่าไม่เหมาะสมแก่จิตสันดานที่มี
การระงับกิเลสหยาบได้แล้ว จึงไม่เกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีผลบุคคล, พระอนาคามี-
ผลบุคคลก็ระงับได้แล้ว ซึ่งกามราคะและปฏิฆะอันเป็นกิเลสที่พระสกทาคามีผล
บุคคล ยังระงับไม่ได้ สกทาคามีผลจิต ซึ่งมีอานุภาพน้อยกว่าไม่เหมาะสมแก่จิต-
สันดานที่มีการระงับกามราคะและปฏิฆะได้แล้ว จึงไม่เกิดขึ้นแก่พระอนาคามีผล
บุคคล อย่างนี้เป็นต้น รวมความว่าผลจิตต่ำ ๆ ย่อมไม่เกิดแก่พระอริยบุคคลผู้
บรรลุนิพพานที่สูงกว่า ฉะนั้นแล.

คาถาสรรูปการจำแนกความเป็นไปของวิถีจิตโดยเกี่ยวกับบุคคล

อเสกขานัน จตฺจตฺตา-

พฺสิ เสกขานมฺหุทฺติเส

จฺปฺปญฺญาสวเสสํ

จตฺปฺปญฺญาส สมฺภวา

แปลว่า: บัณฑิตพึงแสดงวิถีจิตของพระอเสกขะได้ ๔๔ ดวง ของพระเสกขะ ๕๖ ดวง ของบุคคลที่เหลือ (ปุถุชน) ๕๔ ดวง ตามสมควรแก่ความเกิดได้

คำอธิบายคาถา

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงวิถีจิตที่พึงเว้นแห่งบุคคลนั้น ๆ แล้ว บัณฑิตประสงค์แสดงจิตเท่าที่ได้แห่งบุคคลนั้น ๆ จึงกล่าวคำเป็นคาถาว่า “อเสกขานัน” ดังนี้เป็นต้น

ความว่า บัณฑิตพึงแสดงวิถีจิตของพระอเสกขะ คือของพระชินาสพพวามี ๔๔ ดวง คือ กามาวจรวิบากทั้งหมดนั้นเทียว ๒๓ ดวง, กิริยาทั้งหมดนั้นเทียว ๒๐ ดวง อรหัตตผล ๑ ดังนี้ เว้นจิต ๔๕ ดวง คือ กุศลและอกุศลทั้งหมด ๓๓ ดวง ผลเบื่องต่ำ ๓ และมหัคคตวิบาก ๙ ซึ่งเป็นจิตพ้นวิถีย่างเดียว โดยเกี่ยวกับเป็นพระอเสกขะผู้เกิดในกามภพตามสมควร คือตามที่ได้

พึงแสดงวิถีจิตของพระเสกขะว่ามี ๕๖ ดวง คือ กามาวจรวิบาก ๒๓ ดวง อารัชนะ ๒ กุศล ๒๑ อกุศล ๗ และผลเบื่องต่ำ ๓ เว้นจิต ๓๓ ดวง คือ กิริยาชวณะ ๑๘ จิตที่สัมปยุตกับทวิภูมิจิตและที่สัมปยุตวิจิกิจจารวม ๕ ดวง อรหัตตผล ๑ และมหัคคตวิบาก ๙ ตามสมควรแก่ความเกิดได้โดยไม่แปลกกัน แต่ว่าโดยแปลกกัน พึงแสดงวิถีจิตของพระโสดาบันและพระสกทาคามีว่ามี ๕๑ ดวง พึงแสดงวิถีจิตของพระอนาคามีว่ามี ๔๙ ดวง โดยการลดโทษชวณะ ๒ ดวงนั้นเสีย.

พึงแสดงวิถีจิตของปุถุชนที่เหลือ (จากพระอเสกขะและพระเสกขะ) ว่ามี ๕๔ ดวง คือ กามาวจรวิบาก ๒๓ อารัชนะ ๒ โลกียกุศล ๑๗ อกุศล ๑๒ เว้นจิต ๓๕ ดวง คือ กิริยาชวณะ ๑๘ โลกุตตรจิตทั้งหมด และมหัคคตวิบาก ๙ ตามสมควรแก่ความเกิดได้โดยไม่แปลกกัน ส่วนว่าโดยแปลกกัน บัณฑิตพึงเห็นข้อตกลงใจร่วมกันได้ดังนี้ว่า :-

สำหรับปุถุชนผู้เป็นดิเหตุบุคคล ย่อมได้วิถีจิต ๕๔ ตามประการดังกล่าวแล้วนั้นเทียว

สำหรับผู้เป็นทวิเหตุบุคคล และอเหตุบุคคล ย่อมได้วิถิจิตเท่ากัน คือ ๔๑ ดวง เว้นวิบากที่สัมปยุตกับญาณ ๔ และอัปนาชวนะ ๙

สำหรับบุุชชผู้เป็นสัตว์เกิดในอบาย ย่อมได้วิถิจิตที่ได้กล่าวไว้สำหรับทวิเหตุบุคคล เป็นต้น นั้นแหละ แต่ทว่า ๓๗ ดวง โดยการเว้นทวิเหตุวิบาก ๔ เสีย ฉะนี้แล.

การจำแนกความเป็นไปของวิถิจิตโดยเกี่ยวกับบุคคล ชื่อว่า **บุคคลเภทะ**

จบบุคคลเภทะ

ภูมิวิภาคะ

การจำแนกวิถิจิตโดยเกี่ยวกับภูมิ

อนึ่ง ในกามาวจรภูมิ ย่อมได้วิถิจิตเหล่านี้แม้ทั้งหมดตามสมควร ในรูปาวจรภูมิ ย่อมได้วิถิจิตทั้งหลาย เว้นปฏิชชวนะและตทาลัมพะนะ และในอรุปาวจรภูมิ ย่อมได้วิถิจิตทั้งหลาย เว้นปฐมมรรค รูปาวจรจิต หสนจิต และอรุปาวจรจิต ชั้นต่ำกว่า และแม้ในทุภูมิ สำหรับบุคคลผู้ที่ปราศจากประสาทนั้นๆ ก็ย่อมไม่ได้วิถิจิตที่เป็นไปทางทวารนั้นๆ ส่วนสำหรับพวกอสังขณีสัตว์ทั้งหลายไม่มีความเป็นไปของจิตเลยแม้โดยประการทั้งปวง ฉะนี้แล.

คำอธิบาย

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ในกามาวจรภูมีย่อมได้วิถิจิตเหล่านี้แม้ทั้งหมด” ดังนี้ ก็เพราะความที่กามาวจรภูมินี้มีทวารแห่งวิถิจิตครบทั้ง ๖ ทวาร และบุคคลก็มีครบทั้ง ๑๒ จำพวก

ก็แต่ว่าแม้ได้วิถิจิตครบทั้งหมดก็ตาม ถึงกระนั้นในกามภูมิ ๑๑ นั้น ก็มีใช้ว่าแต่ละภูมิล้วนมีวิถิจิตครบทั้งหมด เพราะในอบาย ๔ ย่อมไม่ได้อัปนาชวนะ กิริยาชวนะ และมหาวิบากทั้งหลาย อนึ่ง ว่าโดยบุคคล ทวิเหตุบุคคล และอเหตุบุคคล แม้ในกามสุคติภูมินั้น ก็ย่อมไม่ได้อัปนาชวนะ กิริยาชวนะ และมหาวิบากที่เป็นญาณสัมปยุต เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ตามสมควร”

คือตามสมควรแก่ภูมินั้น ๆ และบุคคลนั้น ๆ

คำว่า ในรูปาวจรภูมิ ย่อมได้วิถิจิตทั้งหลาย เว้นปฏิฆชวณะและตทาลัมพะนะ คือ ในรูปาวจรภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญีสัตตภูมิ ย่อมได้วิถิจิตที่เหลือ เว้นปฏิฆชวณะ เพราะพวกพรหมผู้ปฏิสนธิด้วยมหัคคตวิบากไม่มีจิตน้อมไปในอันทำไว้ในใจซึ่งอารมณ์ทั้งหลาย โดยอาการว่า “ไม่น่าปรารถนา” และเว้นตทาลัมพะนะ อันมีข้อกำหนดว่าเป็นไปแก่กามาวจรสัตว์เท่านั้น แม้มีสันติรณจิตเกิดได้ก็โดยสันติรณกิจนั้นแหละไม่ใช่โดยตทาลัมพณกิจ

ท้วงว่า เพราะเหตุไรในรูปาวจรภูมิท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวการเว้นจิต ๓ ดวง (หรือ ๖ ดวง) คือ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณไว้ด้วยเล่า เพราะจิตเหล่านี้ก็ไม่มีแก่พวกพรหม?

เฉลยว่า ก็คำว่า “สำหรับบุคคลผู้ปราศจากประสาทนั้น ๆ ก็ย่อมไม่ได้วิถิจิตที่เป็นไปทางทวารนั้น ๆ” ดังนี้ นั่นเอง เป็นอันท่านอาจารย์กล่าวสงเคราะห์พวกพรหมทั้งหลายด้วยอยู่แล้ว ความว่า พวกพรหมปราศจากประสาทจุมุกประสาทลิ้น และประสาทกาย พวกพรหมจึงไม่ได้วิถิจิต คือ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ อันเป็นไปอาศัยประสาทเหล่านี้เป็นทวาร แล.

คำว่า ในอรูปาวจรภูมีย่อมได้วิถิจิตทั้งหลาย เว้นปฐมมรรค รูปาวจรจิต หสนจิต และอรูปาวจรจิตชั้นต่ำกว่า ความว่า ชื่อว่า เว้นปฐมมรรค ก็เพราะปฐมมรรค คือโสดาปัตติมรรคนั้น บุคคลจะทำให้บังเกิดได้ก็โดยการกำหนดทั้งนามทั้งรูป และต้องอาศัยกัลยาณมิตร ในอรูปาวจรภูมิ มีแต่นามอย่างเดียวไม่มีรูป และไม่มีกัลยาณมิตร ชื่อว่า เว้นรูปาวจรจิต ก็เพราะรูปาวจรจิตทั้งหลายล้วนเป็นจิตอาศัยวัตถุ (หทยวัตถุ) อันเป็นรูปธรรมอย่างเดียว แม้ที่เว้น หสนจิต ก็อย่างนั้น ทั้งหสนจิตก็มีความเป็นไปเนื่องด้วยรูปโดยประการอื่นอีกคือ เป็นไปโดยประการที่ยังอาการยัมแย้มอันเป็นส่วนรูปให้บังเกิด ชื่อว่า เว้นอรูปาวจรจิตชั้นต่ำกว่า ก็โดยเกี่ยวกับเป็นภูมิที่สูงกว่า กล่าวคือ ในวิญญาณัญญาตนภูมิ ย่อมไม่ได้ อากาसानัญญาตนจิต ในอากิญจัญญาตนภูมิก็ย่อมไม่ได้แม้วิญญาณัญญาตนจิต อย่างนี้เป็นต้น เพราะความที่ก้าวล่วงได้แล้วด้วยอรูปภาวนาชั้นสูงกว่า

คำว่า สำหรับบุคคลผู้ปราศจากประสาทนั้น ๆ เป็นต้น นอกจากจะเป็นคำพูดพาดพิงถึงพวกรูปพรหมทั้งหลายดังกล่าวแล้วนั้น ยังรวมเอาบุคคลในกาม-

ภูมิซึ่งเพียบพร้อมด้วยประสาททั้ง ๕ แต่ขาดประสาทนั้นๆ ไป อันเป็นบุคคลผู้บอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด เป็นต้น อีกด้วย เพราะคำว่า **แม้ในทุกภูมิ** ที่ท่านกล่าวไว้ก่อนนั้นมีความหมายว่า “ในกามภูมิและในรูปภูมิ” ก็ท่านอาจารย์จกกล่าวถึงความ เป็นไปเกี่ยวกับความเป็นผู้บอดแต่กำเนิดเป็นต้นเองในปริเฉทต่อไปข้างหน้า คำอธิบายเกี่ยวกับบอสนัญญัติไม่ต้องมี เพราะชัดเจนอยู่แล้ว

คาถาสรุปรการจำแนกความเป็นไปของวิถิจิตโดยเกี่ยวกับภูมิ

อสติ วิถิจิตตานิ

กาเม รูปे ยถารห

จตุสฏฐี ตถารูปे

เทเวจตุตาพิส लपुगरे

แปลว่า : ในกามภพยอมได้วิถิจิต ๘๐ ในรูปภพยอมได้วิถิจิต ๖๔ หนึ่ง ในรูปภพยอมได้วิถิจิต ๔๒ ตามสมควร ที่ว่ามานี้เป็นภูมิภะ (การจำแนกวิถิจิตโดยเกี่ยวกับภูมิ) ในอิถการแห่งวิถีสังคพะนี้

ความเป็นไปของจิตทางทวารทั้ง ๖ ตามประการที่กล่าวแล้วอย่างนี้ มีภวังค์คั่นตามสมควรแก่ความเกิดได้ ย่อมเป็นไปไม่ขาดสายตราบเท่ากำหนดอายุ

คำอธิบายคาถา และข้อความท้ายปริเฉท

ในกามภพยอมได้วิถิจิต ๘๐ เว้นจิตที่พ้นวิถี คือ มหัคคตวิบาก ๙ เท่านั้น

ในรูปภพยอมได้วิถิจิต ๖๔ คือ อวชชนะ ๒ อเหตุกวิบาก ๙ และชวนจิต ๕๓ เว้นจิต ๒๕ ดวง คือ ปฏิฆชนะ ๒ ตทาลัมพะนะ ๘ (มหาวิบาก ๘) วิญญาณ ๖ มีฆานวิญญาณเป็นต้น และจิตที่พ้นวิถี ๙

ในรูปภพยอมได้วิถิจิต ๔๒ ดวง คือ กามาวจรชวณะ ๒๖ (อกุศล ๑๐ มหากุศล และกิริยา ๑๖) อรูปชวณะ ๘ โลกุตตรชวณะ ๗ และมโนทวาราวชชนะ ๑ เว้นจิต ๔๗ ดวง คือ กามาวจรวิบาก ๒๓ ปฐมมรรค ๑ รูปาวจร ๑๕ ปฏิฆชนะ ๒ อรูปวิบาก ๔ กิริยามโนธาตุ (ปัญญาทวาราวชชนะ) ๑ และหสนจิต ๑

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า “เพราะในรูปภพไม่มีอนิฏฐารมณฺ์ เฉพาะพวกพรหมที่มาในโลกมนุษย์ (ซึ่งมีอนิฏฐารมณฺ์) นี้เท่านั้น จึงจะมีความเกิดขึ้น

แห่งอกุศลวิบาก เพราะฉะนั้น ในรูปภพหักพวกอกุศลวิบากเหล่านั้นแล้ว ก็ ย่อมได้วิถิจิต ๖๐ เท่านั้น พร้อมกับกามาวจรกุศลวิบาก ๕ ดวง (จักขุวิญญาณ ๑ โสตวิญาณ ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๑ สันตிரณะ ๒)” ดังนี้ ก็ในคำของอาจารย์ พวกนี้ ควรมีคำเฉลยอย่างนี้ว่า “สำหรับพวกพรหมผู้ดำรงอยู่ในพรหมโลกนั้นแหละ แลดูภาพ ฟังเสียงในโลกมนุษย์นี้อยู่ นั่น ใครๆ ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าอนิฏฐารมณใน โลกมนุษย์ จะไม่ปรากฏแก่พวกพรหมเหล่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว วิถิจิตในรูปภพนั้นไว้ ๖๔ ดวง ซึ่งรวมทั้งอกุศลวิบาก ๔ ดวง เหล่านั้น (จักขุ- วิญญาณ ๑ โสตวิญาณ ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๑ สันตிரณะ ๑) ก็เพราะได้ทำ อธิบายไว้แบบนี้ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ใน **ปกรณ์ธัมมานุสาร์ณีย์** ว่า “ใน เวลาใด พวกพรหมหนองเหนียวเอาอนิฏฐารมณซึ่งเป็นกามาวจร ในเวลานั้น จักขุ- วิญญาณ โสตวิญาณ มโนธาตุ และสันตிரณะ อันเป็นอกุศลวิบาก ย่อมมี ความอุบัติแม้ในรูปภูมินั้น” ดังนี้.

การจำแนกวิถิจิตโดยเกี่ยวกับภูมิ ชื่อว่า **ภูมิวิภาคะ**

คำว่า **มีภวังค์คั่น** คือมีภวังค์คั่นระหว่างวิถิจิตแต่ละวิถิจิต

คำว่า **ตามสมควรแก่ความเกิดได้** คือวิถิจิตที่มีภวังค์คั่นเหล่านั้นย่อมเป็นไป ตามสมควรแก่ความเกิดได้ทางทวารนั้นๆ และในภพนั้นๆ

คำว่า **ตราบเท่ากำหนดอายุ** อธิบายว่า ความเป็นไปของวิถิจิต ย่อมเป็น ไปไม่ขาดสาย จับตั้งแต่วิถิจิตทางมโนทวารที่เป็นไปต่อจากปฏิสนธิ อันเป็นวิถิจิตแรก ในภพ เกี่ยวเนื่องกับภวนิกันติ (ความยินดีในภพ) จนถึงคราวจติจิตสิ้นสุดลง หรือ จนถึงคราวที่ภวังค์ซึ่งเป็นไปก่อนหน้าจติจิตนั้นสิ้นสุดลง จะมีการขาดสายใน ระหว่างบ้างก็เฉพาะในเวลาทีพระอริยบุคคลบางท่านเข้านิโรธสมาบัติเท่านั้น

จบภูมิวิภาคะ

ปริจเฉทที่ ๔ ที่ชื่อว่า **วิถิจิตสังคหวิภาคะ** จบแล้วโดยประการฉะนี้.

ดัชนี

ก		ช	
กรรมนิยาม	๑๗	ชรตา	๙
กัมมารวรรณ์	๕๙	ชวณนิยาม	๒๒-๒๓, ๕๒-๕๘
กามาวจรชวณะ ๓ ชณะ, ติกชบุคคล	๓๓	ชวณวาระ	๒๔
กามาวจรชวณะ ๔ ชณะ, มันทบุคคล	๓๓	ชวณะ, กิจ	๑๖
กามาวจรชวณะ	๕๒	ณ	
กามาวจรภูมิ	๖๔	ณานสมាប់ตติวิถิ	๓๕, ๓๘-๓๙, ๕๗
กิริยาชวณะ	๔๑, ๔๔	ฐ	
กิลเสวารวรรณ์	๕๙	ฐิติชณะ	๖-๘
ข		ด	
ขิปปาภิญญบุคคล	๓๕, ๓๘	ตทาลัมพนนิยาม	๑๕, ๔๑-๕๑
ค		ตทาลัมพนวาระ	๒๔
คลองทวาร ๕	๑๐	ตทาลัมพนวิปากจิต	๑๕
โคตรภู	๓๓	ตทาลัมพนชะ, กิจ	๑๖
จ		โอกาสที่ทำให้เกิด	๕๑
จักขุทวารวิถิจิต	๒๖	โอกาสที่ทำให้ไม่มี	๕๑
จักขุวิญญาน, กิจ	๑๖	ติกชบุคคล	๓๓
จิตนิยาม	๑๗-๑๘	ติเหตุบุคคล	๕๘, ๖๑
จตุปปาตญาณ	๕๖	ท	
เจโตปริยญาณ	๕๖	ทวิเหตุบุคคล	๕๘-๕๙
ฉ		ทวิเหตุวิปากปฏิสนธิ	๖๐
ฉักกะ ๖	๒	ทันธาภิญญบุคคล	๓๕, ๓๘
		ทิพโสต	๕๖
		ทคติบุคคล	๕๙

	ธ		ผ	
ธรรมเนียม	๑๗		ผลจิต	๕๖
			ผลสมาบัติ	๓๔
		น	ผลสมาบัติวิถี	๔๐, ๕๗
นียตมิจฉาทิฏฐิ	๕๙		โผฏฐัพพะ	๑๑
นियาม ๕	๑๖-๑๗			
กรรมนियาม	๑๗		พ	
จิตนियาม	๑๗-๑๘		พระยมกปาฎิหาริย์	๕๓-๕๕
ธรรมเนียม	๑๗		พระสกทาคามีผลบุคคล	๖๒
พีชนियาม	๑๗		พระเสกขะ	๕๘, ๖๑
อุตุนियาม	๑๗		พระโสดาปัตติผลบุคคล	๖๒
นิโรธสมาบัติ	๕๒		พระอนาคามีผลบุคคล	๖๒
นิโรธสมาบัติวิถี	๔๐, ๕๒		พระอนาคามี	๕๘, ๖๑
		ป	พระอเสกขะ	๖๑
บริกรรม	๓๓		พีชนियาม	๑๗
บุพเพนิวาสานุสติญาณ	๕๖			
		ป	ภ	
ปรจิตตวิฆานนะ	๕๖		ภวังค์,	
ปริตตโคตร	๓๓		ปัญญาโวการภูมิ	๑๒
ปริตตชวณวาระ	๒๘		ภวังค์คั่น	๖๗
ปริตตารมณ	๕, ๒๐-๒๑		ภวังคจลนะ	๑๒, ๒๒
ปริตตารมณวิถี	๒๗		ภวังคุปัจเจทะ	๑๒
ปวัตตีสังคหะ	๑		ภังคขณะ	๖-๗
ปัจจุเวกขณจิต	๕๒, ๕๕		ภูมिवิภาคะ	๖๔
ปัญญาทวาราวัชชณะ,	๑๓			
กิจ	๑๖		ม	
ปาทกฉานวิถี	๓๘-๓๙		มโนทวารวิถี,	
บุคคลเภทะ	๕๘-๖๔		ขณะเป็นกามาวจร	๒๘-๓๑
ปุถุชน ๔ จำพวก	๕๘-๕๙		ขณะเป็นอัปปนา	๓๑-๔๑
ปุถุชนโคตร	๓๓		มโนวิญญาน	๓-๔
			มรณาสันนวิถี	๕๓

มรรคจิต	๕๒, ๕๖, ๖๒	โดยเกี่ยวกับภูมิ	๖๔-๖๖
มรรควิถิ	๓๙	โดยบุคคล	๕๘
มัทคคตโคตร	๓๓	ปุถุชน	๖๓-๖๔
มัทคคตชวณะ	๓๓-๓๔, ๕๒	พระยมกปาฏิหาริย์	๕๓-๕๕
มัทนตารมณ	๕, ๑๘-๒๐	พระเสกขะ	๖๓
มัทนตารมณวิถิ	๒๖	พระอเสกขะ	๖๓
มัทคคาวรณ	๖๐	รูปภพ	๖๖
มัทนทบุคคล	๓๓	รูปาวจรภูมิ	๖๔-๖๕
ไมฆวาระ	๒๔	สัตวินอบาย	๖๔
		อรุภพ	๖๖
		อรุปาวจรภูมิ	๖๔-๖๕
	ร	วิถิจิตทางปัญจทวาร	๒๔-๒๘
รูปธรรม, อายุ	๖, ๘-๙	วิถิวิมุตตจิต	๑๕
	ล	วิปากปฏิสนธิ	๖๐
โลกียอัปปนาคิต	๓๗	วิปากาวรณ	๖๐
โลกียอัปปनावิถิ	๓๗-๓๙	วิภูตารมณ	๖, ๒๘-๒๙
โลกุตตรชวณะ	๓๔, ๖๒	วิภูตารมณวิถิ	๓๑
โลกุตตรวิถิ	๓๙	วิสัยปวัตติ, ๒-๓, ๕, ๒๔, ๒๖-๒๘	
โลกุตตรอัปปนาคิต	๓๗	ทางปัญจทวาร	๕-๖
โลกุตตรอัปปनावิถิ	๓๗, ๓๙-๔๑	ทางมโนทวาร	๕-๖
	ว	เวทนา,	
วาระ ๔,		วิปาก	๔๓
วิถิจิตทางปัญจทวาร	๒๔-๒๘	ไวภูฐัพพนจิต	๑๔, ๒๒, ๒๓
วิญญาน ๖	๓	ไวภูฐัพพนวาระ	๒๔
วิถิ ๖	๔	ไวภูฐัพพนะ,	
วิถิ	๓	กิจ	๑๖
วิถิจิต,		ไวทาน	๓๓
กามภพ	๖๖		
กามาวจรภูมิ	๖๔	ส	
		สมบัตติวิถิ	๕๒-๕๓, ๕๗
		สังขตธรรม,	
		ลักษณะที่เป็นสังขตะ	๘

สังคหะ	๑	อรูปขวณะ	๕๒
สันตติ	๙	อวิภูตารมณ	๖, ๒๘-๒๙
สันตிரณจิต	๑๔	อวิภูตารมณวิถี	๓๑
สันตிரณะ,		อสังญฐีสัตว์	๖๔, ๖๕
กิจ	๑๖	อเหตุกบุคคล	๕๘-๕๙
สัมปฏิจฉันนจิต	๑๔	อเหตุกวิปากปฏิสนธิ	๖๐
สัมปฏิจฉันนะ,		อปปนา ๑๒	๓๖-๓๗
กิจ	๑๖	อปปนา ๓๒	๓๖-๓๗
		อปปนา ๖	๓๖-๓๗
		อปปนา ๘	๓๖-๓๗
		อปปนาขวณะ,	๓๑-๔๑
หสิตุปปาทจิต	๔๔	ของบุุชชน	๓๖-๓๗
		ของพระเสกขะ	๓๖-๓๗
		ของพระอเสกขะ	๓๖-๓๗
		อปปनावิถี	๓๔
		อาทิกัมมิกฉานวิถี	๓๕-๓๘
		อายุ,	
		รูปธรรม	๖, ๘-๙
		ลักษณะรูป	๙
		วิญญาณรูป	๙
		อารมณ,	
		กิจ	๑๖
		อิฐฐัมมฉัตตารมณ	๔๒
		อิฐฐารมณ	๔๑
		อิทธิวิธ	๕๖
		อุตุนิยาม	๑๗
		อุปจยะ	๙
		อุปจาระ	๓๓
		อุปปาทขณะ	๖-๗
อติปริตตารมณ	๕, ๒๒-๒๔		
อติปริตตารมณวิถี	๒๗		
อติมหันตารมณ	๕, ๙-๑๘		
อติมหันตารมณวิถี	๑๑, ๒๖, ๒๘		
อติอิฐฐารมณ	๔๑-๔๒		
อติตภาวังค์	๑๑		
อนันตรปัจจัย	๔๖-๔๗		
อนิจจตา	๙		
อนิฐฐารมณ	๔๑		
อนุโลม	๓๓, ๓๔		
อปายิกอเหตุกบุคคล	๕๙		
อภิญญา ๕	๕๖		
อภิญญาขวณะ	๕๒, ๕๖		
อภิญญาวิถี	๓๘-๓๙		
อริยโคตร	๓๓		
อริยูปวาหะ	๕๙		

รายนามผู้บริจาคพิมพ์หนังสืออภิธรรมมัตถสังคหะ ประจําปีที่ ๔ (พิมพ์ครั้งที่ ๒)

ลำดับ	บาท	บาท	บาท
๑. รศ.พญ.กนกวัฒน์ ศิริพานิชกร	๑,๐๐๐	๓๒. คุณณรงค์ สุขศรีสังข์	๑๐๐
๒. คุณกัลยา อ่วมบำรุง	๑๐๐	๓๓. คุณณัฐชยา ประดิษฐ์ศิลป์โชติ	๒๐๐
๓. คุณกาญจนา พานิชเจริญ	๒๐๐	๓๔. คุณณัฐนิชา มานะวนิชย์	๒๐๐
๔. คุณการุญ-คุณภาภรณ์ ออบแย้ม	๑,๐๐๐	๓๕. คุณณัฐรวัช ตะกุดแก้ว	๑๐๐
๕. ภญ.กิติวีณ์ ชลาภิรมย์	๒,๐๐๐	๓๖. คุณณัฐนันท์ ดวงศิริ	๑๐๐
๖. ภญ.กฤษณา เทียนวิรัตน์	๑๐๐	๓๗. คุณณัฐอาภา พรหมศิริ	๑๐๐
๗. คุณกุหลาบ มงคล	๔๐๐	๓๘. คุณดาริกา สุวรรณกุล	๕๐๐
๘. คุณเกษร ต้นนุกิจ	๕๐๐	๓๙. คุณดารณี เลหาศิริวิจิตร	๑,๐๐๐
๙. คุณคมคาย จงเจริญสุข	๕๐๐	๔๐. คุณดาวรัตน์ มิ่งฉาย	๒๐๐
๑๐. คุณแม่ เสี่ยม-คุณรัชณี จรุงจิตต์	๔๐๐	๔๑. คุณแตร ทับทิม	๑๐๐
๑๑. คุณเครือมาศ พุฒิกิจภิญโญ	๕๐๐	๔๒. คุณวัลลย์วงศ์-คุณปชาธรณ์ ธีระวิทย์ภิญโญ	๑,๐๐๐
๑๒. คุณงามตา บุขบวนิช	๒๐๐	๔๓. คุณทักษิณา-คุณสุระ รัตนกิจตระกูล	๓๐๐
๑๓. คุณจำเริญ แก้วสมบัติ	๒๐๐	๔๔. คุณทิพวรรณ สุวรรณวิฑู	๒๐๐
๑๔. คุณจินดารัตน์ พงศ์พยุหะ	๑๐๐	๔๕. คุณเทพฤทธิ์ สาริตการมณี	๑,๐๐๐
๑๕. คุณจินตนา เมืองไพศาล	๓๐๐	๔๖. คุณธนพร นวลศรี	๕๐๐
๑๖. คุณจิรพันธุ์ นิสัยพันธุ์	๑๐๐	๔๗. คุณธนโรจน์-คุณอุริสรา จิรานุวัฒน์	๑,๐๐๐
๑๗. คุณจิระพัฒน์ ศรีธรรานนท์	๒๐๐	๔๘. คุณนงนาด สิงหนาด	๑๐๐
๑๘. คุณจุฑาทิพย์ เปรมโยธิน	๒๐๐	๔๙. คุณนงนุช โชติกเสถียร	๕๐๐
๑๙. คุณจรรย์ เลหาศิริปัญญา	๒๐๐	๕๐. คุณนพรัตน์ สุวรรณอักษร และครอบครัว	๕๐๐
๒๐. คุณฉลาด นระศรี	๑๐๐	๕๑. คุณนมาดล จิตตารีย์	๕๐๐
๒๑. คุณชนิดา ลิ้มธงเจริญ	๑,๐๐๐	๕๒. คุณนมาดล-คุณจันทนา แม้นเจริญ	๑,๐๐๐
๒๒. คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์	๘๐๐	๕๓. คุณนวลฤดี กฤตยานุกูล และ คุณปรัชญ์นันท์ เต็มฤทธิกุลชัย	๑,๐๐๐
๒๓. คุณชอุ่ม ระไวดอน	๑๐๐	๕๔. คุณนทีร์ แสงทองศรีภมร	๑๐๐
๒๔. คุณชัย ฉัตรแก้ว	๑๐๐	๕๕. คุณนิจ อาชวานนท์	๑๐๐
๒๕. คุณชัยณรงค์-คุณสิรินทร์ วิทยางศุจ	๑,๕๐๐	๕๖. คุณนิพนธ์-คุณสมสวาสดี บุญญาภัทโร	๕๐๐
๒๖. คุณชัยวงศ์ ช่างเกิด	๑๐๐	๕๗. ดร.นิรัตน์-คุณอรมน ทวีทรัพย์ธรรม	๕๐๐
๒๗. คุณชุมศักดิ์-คุณประณัฐ เดชะเสน	๑,๐๐๐	๕๘. คุณนิสิต เพ็ชรทอง	๑๐๐
๒๘. คุณใช้เอง แซ่แต้	๒๐๐		
๒๙. คุณญาณิน หนุนาบเทศ	๒๐๐		
๓๐. คุณณัฐิดา วงศ์วิเศษ	๕๐๐		
๓๑. คุณณัฐินี วงศ์วิเศษ	๕๐๐		

	บาท		บาท
๕๙. คุณนุชากร อติพัฒน์	๕๐๐	๙๑. คุณพัชมน โพธิ์โย	๓๐๐
๖๐. คุณบรรจง สุพรรณกุล	๑๐๐	๙๒. คุณพัชรากร ไชยศรี	๒๐๐
๖๑. คุณบริندا จิตไพศาลวัฒนา	๕๐๐	๙๓. คุณพันทิพา บุรณมาตร์	๕๐๐
๖๒. แม่ชีบุญพา พรหมทวี่	๑๐๐	๙๔. คุณพิพัฒน์-คุณสุรีย์ หงส์ลดารมภ์	๕๐๐
๖๓. คุณบุญรักษ์ นาครัตน์	๒๐๐	๙๕. คุณพิมพ์จี ภิรานนท์	๓๐๐
๖๔. คุณบุญเรียบ พันธุ์วิชัย	๕๐๐	๙๖. คุณพิมพ์มล จันบุญศรี	๓๐๐
๖๕. คุณบุญล้อม ศุภานุสนธิ์	๑,๐๐๐	๙๗. คุณพิรพร คล่องเวสสะ	๔,๐๐๐
๖๖. คุณบุญล้อม ทับทิมทอง	๒๐๐	๙๘. คุณพิสิฐ-คุณศุภรัตน์-คุณมติมา บุญสรณาผล	๑,๐๐๐
๖๗. คุณบุญเลิศ รัตนสมัย	๑๐๐		
๖๘. คุณบุญศรี แก้วสุก	๒๐๐	๙๙. คุณพึงพิศ สารีผล	๒๐๐
๖๙. คุณบุษกร สิงคาลวงนิช	๒,๐๐๐	๑๐๐. คุณพูนศรี ศุภวานิช	๓๐๐
๗๐. คุณประจวบ อิศรางกูร ณ อยุธยา	๕๐๐	๑๐๑. คุณเพ็ญศรี เกสกรกุล	๑๐๐
๗๑. คุณประณีต พิจิตรวัยปริษา	๑๐๐	๑๐๒. ภญ.เพ็ญศรี วุฒิเศรษฐไพบุลย์	๕๐๐
๗๒. คุณประภัสรา กำธรกิติกุล	๔๐๐	๑๐๓. คุณเพียงพร เจริญลาภ	๖๐๐
๗๓. คุณประเสริฐ สุรพันธุ์มาภา	๒๐๐	๑๐๔. คุณไพจิตรดิ์ เชื้อเทศ และครอบครัว	๓๐๐
๗๔. คุณปราณี สวัสดิ์นิาม	๑๐๐	๑๐๕. คุณไพจิตร รัตตะรังสี	๕๐๐
๗๕. คุณปราโมทย์ อธิทกุล	๕๐๐	๑๐๖. คุณภาววี บุญอนุวัฒน์	๒๐๐
๗๖. คุณปราโมทย์-คุณกันทิมา แสงไฟ	๕๐๐	๑๐๗. คุณมณฑพร-คุณณัฐพร วิทยาวงศรจิ	๑,๐๐๐
๗๗. คุณปลิดา หุณาปเทศ	๑๐๐	๑๐๘. คุณมณฑา พูนทวี	๑๐๐
๗๘. คุณปิยรัตน์ ประมุขชัย	๕๐๐	๑๐๙. ภญ.มณี ถาวรทวิวงษ์	๑๐๐
๗๙. คุณเปรมฤดร มयाเศส	๑๐๐	๑๑๐. คุณมณีรัตน์ ภาณุภัค และครอบครัว	๒,๐๐๐
๘๐. คุณผล-คุณฉวี น้อยศรี และบุตร-ธิดา	๔๐๐	๑๑๑. คุณมยุรี อัจฉริยะศักดิ์ชัย และ ครอบครัว	๕๐๐
๘๑. คุณพนิตพร ระงับพาล	๒๐๐		
๘๒. พ.อ.หญิงพินิตา จรุงรัตน์	๕๐๐	๑๑๒. คุณมยุรี คำประเสริฐ	๓๐๐
๘๓. คุณพรรณศรี สุพัฒน์	๕๐๐	๑๑๓. คุณมานะ โกวิทยา	๑,๐๐๐
๘๔. รศ.ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ	๑,๐๐๐	๑๑๔. คุณมาลาวรรณ รักกุล	๑๐๐
๘๕. พระภุจันดา	๑๐๐	๑๑๕. คุณเมตตา ตีระบำรุง	๓๐๐
๘๖. คุณพร้อมเพรา ธรรมมงคล	๓,๐๐๐	๑๑๖. คุณเมทินี วายุภักต์	๑๐๐
๘๗. คุณพดพิมล จำรุงรัตน์	๒๐๐	๑๑๗. คุณยุทธนา-คุณศศิธร อ้าสกุล	๑,๐๐๐
๘๘. พลตรียุทธพงษ์ ศรีเสาวคนธ์	๕๐๐	๑๑๘. คุณยุพา ส่งศิริ	๕๐๐
๘๙. คุณพวงจันทร์ เคลือบพนิชกุล	๒๐๐	๑๑๙. ภญ.ยุพดี วุฒพงษ์	๑๐๐
๙๐. คุณพอลดา ธาราณัติ	๑๐๐	๑๒๐. คุณระวีวรรณ พูลสุข	๕๐๐

	บาท		บาท	
๑๒๑. คุณวรรษนี เสื้อผ้านั่ง		๒๐๐	๑๕๐. คุณสมถวิล เกตุลา	๑๐๐
๑๒๒. คุณเรียบ ไชยรัตน์	๑๐๐	๑๐๐	๑๕๑. คุณสมนึก แสงสิงแก้ว	๑๕๐
๑๒๓. คุณลำดวน ลือชาพัฒน์พร	๑๐๐	๑๐๐	๑๕๒. พญ.สมบุญ ธรรมเดงกิจ	๕๐๐
๑๒๔. คุณวงวาท สัตย์เจริญ	๕๐๐	๕๐๐	๑๕๓. คุณสมบุญ วัฒนหงษ์ศิริ	๕๐๐
๑๒๕. คุณวรรณช สิริบุญวินิต	๔๐๐	๑๕๔. คุณสมลักษณ์ กมลเลิศวรา	๒,๐๐๐	
๑๒๖. คุณวรรณดี วันปติกุล	๕๐๐	๑๕๕. คุณสมศักดิ์ รัตนมาลากุล	๒๐๐	
๑๒๗. คุณวรรณภา ธรรมรจกุล	๑๐๐	๑๕๖. คุณสมศักดิ์ สีลาธนากุล	๒๐๐	
๑๒๘. คุณวรรณณี อภิญญาโสภณ	๕๐๐	๑๕๗. คุณสมุทร-คุณวิไลวรรณ คณาญาติ	๓๐๐	
๑๒๙. คุณวรวิทย์ วิทยากัมถัน	๑๐๐	๑๕๘. นพ.สันติ ปลดทอง	๑,๐๐๐	
๑๓๐. คุณวราณี วงศ์พิเศษ	๗,๐๐๐	๑๕๙. คุณสัมพันธ์-คุณสุกัญญา ติระวัฒน์	๑,๐๐๐	
๑๓๑. คุณวัชรา มุ่งเยี่ยมยา	๒๐๐	๑๖๐. คุณสาธิต อัจฉริยะศักดิ์ชัย	๕๐๐	
๑๓๒. คุณวัชรี มณฑาพันธ์	๕๐๐	๑๖๑. คุณสายจิตต์-คุณเพ็ญศรี ฟองศรีสิน	๓๐๐	
๑๓๓. คุณวันฉนระ โกวิทยา	๒,๐๐๐	๑๖๒. คุณสิทธิินารถ สิทธิสงคราม	๕๐๐	
๑๓๔. คุณวันเพ็ญ ชมเดช	๑๐๐	๑๖๓. คุณสุกิจ จิตต์อารี	๑๐๐	
๑๓๕. คุณวิจิตรา มธุรสภาชน	๕๐๐	๑๖๔. คุณสุชาดา พงโคธร	๕๐๐	
๑๓๖. พญ.วิชชณา จำรูญรัตน์	๓๐๐	๑๖๕. คุณสุนี สิงหนะเนติ และครอบครัว	๓๐๐	
๑๓๗. คุณวิชัย สุขยานันท์	๑๐๐	๑๖๖. ภญ.สุดา สวาทสุด	๑,๐๐๐	
๑๓๘. ภญ.วิมล จรุงธนกิจ	๕๐๐	๑๖๗. คุณสุภาพร วนวัฒน์กุล	๑๐๐	
๑๓๙. คุณวิลาวรรณ สุขุทัย	๑๐๐	๑๖๘. คุณสุธีรา เขมะสิงคิ	๒๐๐	
๑๔๐. คุณวิสิทธิ์ ติรวนิตพงค์- คุณประภาพร ศาลาทอง	๓๐๐	๑๖๙. คุณสุนทรี สรนันท์	๕๐๐	
๑๔๑. คุณวิสุทธิ์-คุณจำเนียร บุญสรณาผล	๔,๐๐๐	๑๗๐. ภญ.สุนทรีย์ อรรถย์วัชร	๕๐๐	
๑๔๒. คุณเวียงชัย วัชรนิรันดร์- คุณสุภาภรณ์ พรจนกาญ	๑,๐๐๐	๑๗๑. คุณสุนีย์ รุระงาน	๒๐๐	
๑๔๓. คุณศักดิ์ รัตตะรังสี	๕๐๐	๑๗๒. คุณสุปรีดิ์ สกฤตวรรษ	๓๐๐	
๑๔๔. คุณศิริกุล สิงห์สินธุ์	๓๐๐	๑๗๓. คุณสุพจน์-คุณวณิ สัตระกุล	๑๐๐	
๑๔๕. คุณศิษฏ์วัชร-คุณสุรีย์- คุณผดาศิริ ตามทิพย์วรรณ	๒,๐๐๐	๑๗๔. คุณสุพิชชา ยุทธโยธี	๒๐๐	
๑๔๖. คุณศุภกาญจน์ ภัคดีศรี	๒๐๐	๑๗๕. คุณสุภรา อติชาติการ	๒,๐๐๐	
๑๔๗. คุณศุภวรรณ วิลาวรรณ	๑๐๐	๑๗๖. คุณสุภาภรณ์ เมฆกระจำง	๒๐๐	
๑๔๘. คุณสดศรี ปริญกุล	๒๐๐	๑๗๗. แม่ชีสุภาภรณ์ สกฤตมา	๓๐๐	
๑๔๙. คุณสมสมัย สังข์ปาน และครอบครัว	๕๐๐	๑๗๘. คุณสุรพงษ์ โนนชัย	๓๐๐	
		๑๗๙. คุณสุรียันต์ รัตนโยธา	๕๐๐	
		๑๘๐. คุณสุวณี วีระกันต์	๑๐๐	
		๑๘๑. คุณสุวภัทร ชุ่มชัยยา	๑,๐๐๐	

	บาท		บาท
๑๘๒. นพ.เสณีย์ คุปต์กานต์	๒๐๐	๑๙๔. คุณอังคณา ศรีขจร	๒๐๐
๑๘๓. คุณเสาวนิจ กมलगศ์โชติ	๑๐๐	๑๙๕. ญญ.ฉัจฉรา ธรรมเอกกิจกิจ	๑,๐๐๐
๑๘๔. คุณโสภิตา ลอยรื่น	๒๐	๑๙๖. คุณอัญชลี แซ่อึ้ง	๑๐๐
๑๘๕. คุณอติมา ทับสุวรรณ	๕๐๐	๑๙๗. คุณอัญชัชชฎา ผ่องใส	๓๐๐
๑๘๖. คุณอธิป สุตสวาสดี	๑๐๐	๑๙๘. อาจารย์สุมนทนา กระจาดทอง	๕๐๐
๑๘๗. คุณอมรา สถาพร	๒๐๐	๑๙๙. คุณอำนาจ รัตนรักษ์	๑,๐๐๐
๑๘๘. คุณอรดี แยมสรวล	๒๐๐	๒๐๐. คุณอัมภา คำนวนตา	๑๐๐
๑๘๙. คุณอรวรรณ ปุษาบาร	๕๐๐	๒๐๑. ญญ.อุทัยรัตน์ เอกทัตตานันต์	๔๐๐
๑๙๐. ญญ.อรวรรณ นูมวงศ์	๕๐๐	๒๐๒. คุณอุบล จำรูญรัตน์	๕๐๐
๑๙๑. พญ.อรชума-ทพญ.อรศรี ชูติเนตร	๕๐๐	๒๐๓. คุณอุบล เกียรตินันท์	๑๐๐
๑๙๒. คุณอรุณวรรณ สพันธุ์พงษ์	๕๐๐	๒๐๔. คุณอุษณา วัฒนภวนิชย์	๕๐๐
๑๙๓. คุณอรุณี แสงเสงี่ยม	๑๐๐	๒๐๕. คุณเอมอร ปถมพานิชย์	๒๐๐
รวมเงินบริจาคครั้งนี้			๑๐๕,๑๗๐
ค่าพิมพ์หนังสือ "อภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔" ครั้งที่ ๒ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม			๕๘,๐๐๐
ยอดคงเหลือ			๔๗,๑๗๐

หมายเหตุ ใคร่ขออภัยหากมีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนในการพิมพ์รายนามผู้บริจาคบางท่าน

ขออนุโมทนา
กองทุนธรรมนิธิ
มีนาคม ๒๕๕๖